

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеню вищої освіти «магістр»

на тему:

«Протестні рухи на території України (кінець XX – початок XXI ст.)»

Виконала

студентка VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Постриган Тетяна Олексіївна

Керівник: **Гайдай О. М.**

Рецензент: **Левченко Л. Л.**

Миколаїв – 2022

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення політичних наук
Кафедра, циклова комісія історії
Рівень вищої освіти другий магістерський
Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»
Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувач кафедри історії
Ю. В. Котляр _____

«13» жовтня 2021 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

Постриган Тетяна Олексіївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи): Протестні рухи на території України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.);

керівник проекту (роботи): Гайдай Ольга Михайлівна, к.і.н., доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від «13» жовтня 2021 року
№ 280

2. Строк подання студентом проекту (роботи): 24.01.2022

3. Вихідні дані до проекту (роботи): вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є)

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): згідно плану дипломної роботи магістра

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень):
не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата		Підпис, дата	
		дата	завдання видав	дата	завдання прийняв
Вступ	Гайдай О.М.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 1.	Гайдай О.М.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 2	Гайдай О.М.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 3	Гайдай О.М.	14.10.2021		14.10.2021	
Висновки	Гайдай О.М.	14.10.2021		14.10.2021	
Список	Гайдай О.М.	14.10.2021		14.10.2021	

7. Дата видачі завдання: 14.10.2021

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до дипломної роботи	жовтень 2021	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2021	
3.	Розділ 2. Політичні протестні рухи кінця ХХ - початку ХХІ ст.	листопад 2021	
4.	Розділ 3. Соціально-економічні протестні рухи кінця ХХ – початку ХХІ ст.	листопад 2021	
5.	Висновки	грудень 2021	
6.	Переддипломна практика	10–29 січня 2022	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2022	
8.	Попередній захист	24 січня 2022	
9.	Рецензія на дипломну роботу	15 лютого 2022	
10.	Захист дипломної роботи	22 лютого 2022	

Студент _____
(підпис)

Постриган Т.О.
(прізвище та ініціали)

Керівник проекту (роботи) _____
(підпис)

Гайдай О. М.
(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки проблеми	10
1.1. Історіографія проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	19
1.3. Методологія та методи дослідження.....	25
РОЗДІЛ 2. Політичні протестні рухи кінця ХХ - початку ХХІ ст.	31
2.1. Революція на граніті.....	34
2.2. Акція «Україна без Кучми».....	39
2.3. Помаранчева революція.....	42
2.4. Революція Гідності.....	48
РОЗДІЛ 3. Соціально-економічні протестні рухи кінця ХХ – початку ХХІ ст.	61
3.1. Активізація протестних рухів шахтарів 1989 – 1998 рр.....	63
3.2. Особливості протестного руху 2010 – 2016 рр.....	68
3.3. Огляд протестних виступів останніх років.....	75
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	91
ДОДАТКИ	105

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НРУ – Народний Рух України

УСС – Українська Студентська Спілка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ЦВК – Центральна Виборча Комісія

ОП – Офіс Президента

ВР – Верховна Рада

КМ – Кабінет Міністрів

ЗВО – Заклади вищої освіти

ФОП – Фізична Особа Підприємець

МВФ – Міжнародний Валютний Фонд

РРО – Реєстратор розрахункових операцій

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перериваючи періоди стабільності, з їх дещо швидшими чи повільнішими позитивними зрушеннями, реформами, а то і без них, рішуче долаючи стадії застоїв і, навіть регресу, протести та революції приводили до зламу звичності, усталеності, ставали методом розв'язання назрілих суперечностей, проривами до нової сутності і невідомих до того форм буття, прискорювали біг часу, начебто поспішаючи надолужити недосягнуте на попередніх еволюційних, малоконфліктних етапах. Вони знаменували собою тріумф одних ідей і крах інших, підносили на вищий щабель суспільного життя невідомих до того діячів, скидали з політичного олімпу інших, виявлялися гігантськими сплесками емоцій, справжніми вибухами накопиченої енергії, масової активності, оберталися духовними злетами, водночас супроводжуючись важкими випробуваннями, потрясіннями – трагедіями, жертвами.

Як соціальне явище, протестні рухи на українських теренах існують вже давно. Активізація діяльності протестних рухів та збільшення інтересу дослідників до даної тематики були викликані глибокими трансформаціями у багатьох сферах життя українського суспільства.

Актуальним є розгляд та аналіз політичних та соціально-економічних протестних рухів на території України кінця XX – початку XXI ст. Історія циклічна, а протести, їх причини, передумови та наслідки завжди привертали до себе суспільний інтерес, тим паче, в наші буремні часи.

Мета дипломної роботи полягає у всебічному вивченні основних напрямів та причин протестних рухів на території України з 1989 р. – до сьогодення.

Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких **завдань:**

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, дослідити ступінь репрезентативності та інформативності її джерельної бази, визначити методологічні основи роботи;
- розкрити причини, передумови та наслідки політичних протестних рухів на території України кін. XX – поч. XXI ст. дати оцінку їхньому характеру;
- проаналізувати соціально-економічні протестні рухи на території України у зазначений період;
- реконструювати події шахтарських протестів 90-х рр. XX ст. на території України;
- розглянути події 2010 – 2016 рр., розкрити їх вплив на подальший розвиток протестного руху;
- висвітлити протестні виступи 2020 – початку 2021 рр., зробити висновок щодо можливостей подальшого розвитку даного явища.

Об'єктом дослідження є протестні рухи та території України кінця XX – початку XXI ст.

Предметом дослідження є причини протестних рухів в Україні, їхній хід та вплив на суспільство.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1989 р. – до сьогодні. Нижня межа визначається 1989 р. – утворенням громадсько-політичної організації Народний Рух. Верхня межа – періодом сьогодні, оскільки протестні рухи мають продовження у сучасний період.

Територіальні рамки дослідження визначені межами України за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності, науковості та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження. Для висвітлення теми дослідження особливу роль відіграють особистісний та ціннісний підходи.

У роботі було використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. До загальнонаукових віднесено: аналіз, синтез, індукцію, дедукцію та метод абстрагування. Із спеціально-історичних методів авторкою було використано історико-генетичний, історико-порівняльний та статистичний методи.

Наукова новизна полягає у міждисциплінарному характері дослідження, висвітленні та аналізі політичних та соціально-економічних протестних рухів з точки зору декількох наук – історії, соціології, політології та економіки.

Практичне значення наукової роботи полягає у можливості використання її результатів та матеріалів при написанні узагальнюючих праць з новітньої історії України, військової історії, у процесі викладання у вищій школі, а також під час історико-краєзнавчої роботи.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти дослідження були висвітлені на Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Могилянські читання – 2020», «Могилянські читання – 2021» та надруковані у збірці наукових праць:

- Постриган Т. Революція Гідності очима студентства: причини та наслідки // «Могилянські читання – 2020». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» : тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2020. С. 34–35.

- Постриган Т. Протестна активність в Україні 2010 – 2021 рр.: причини та перспективи // «Могилянські читання – 2021». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» : тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2021. С. 40-41.

Публікації:

- Гайдай О. М., Постриган Т. О. Революція Гідності в Україні: історичні корені // VII Дунайські читання. Локальні ідентичності

українського пограниччя: практики, взаємовпливи, шляхи інтеграції. Збірник наукових праць. Ізмаїл : РВВ ІДГУ; «ІРБІС», 2021. С. 5–11.

Авторка також брала участь у Другому Всеукраїнському конкурсі наукових студентських робіт на здобуття Відзнаки імені Сергія Кемського (2019 – 2020 рр.) з роботою на тему «Протестні рухи на українських землях у XX – XXI століттях: порівняльний аналіз» де були висвітлені окремі питання дипломного дослідження. Була нагороджена сертифікатом учасника.

Структура дипломної роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів основної частини (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків (5 позицій). Загальний обсяг дослідження становить – 109 сторінок, із них основного тексту – 90 сторінок, список використаних джерел та літератури – 13 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Тема дипломної роботи охоплює період новітньої історії України. Оскільки дана проблема на сьогодні є малодослідженою, більшість історіографічної бази складають статті дослідників, надруковані у сучасних періодичних виданнях та електронних новинних ресурсах. Зауважимо, що до інформації, наведеній в цих статтях, авторка ставиться критично, особливо до праць російських дослідників. Проте, для повноти картини дослідження проблеми потрібно розглядати декілька точок зору та на їх основі робити власні змістовні висновки.

Праці, які певною мірою стосуються досліджуваного питання, умовно можна розподілити на такі групи за проблемно-тематичним принципом:

1. «Революція на граніті» та події, що їй передували;
2. Акція «Україна без Кучми»;
3. Помаранчева революція;
4. Революція Гідності;
5. Соціально-економічні протестні рухи кінця XX – початку XXI ст.;
6. Роль особистостей в українських протестних рухах.

До першої групи віднесено праці, пов'язані із *«Революцією на граніті»* та подіями, які їй передували. Однією з перших була опублікована стаття В. Даниленка «Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза» [46], в якій автором подано аналіз стану соціальної сфери в Україні на тлі економічної кризи в СРСР, а саме рівень життя населення, охорону здоров'я, культуру, освіту та інші соціальні аспекти. У наступній статті В. Даниленка «Шлях до незалежності: громадські рухи та суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр.» [47] мова тут про наболілі проблеми, які хвилювали людей у той час, проаналізовано прояви громадянської активності у різних соціальних верствах та групах населення.

Наукова стаття О. Зінченко «Революція на граніті: нас можна назвати циніками, які готові загинути за ідею» [53] містить свідчення учасників тих подій – Олесья Донія, Вахтанга Кіпіані, Віктора Рога, Тараса Прохаська та Михайла Свистовича, зібрані в 2013 р. активістами Молодіжної інформаційної спільноти «Сіль».

Цінною для дослідження є стаття авторів Українського Інституту Національної Пам'яті «Як починалася студентська «Революція на граніті?» [99], в якій описано причини та передумови цієї революції, вимоги протестуючих студентів та вплив цих подій на подальшу українську історію. Заслуговує на увагу й стаття «Історії трьох «майданів»: Революція на граніті» [54], в якій ґрунтовно описуються події революції, подано їхню хронологію, спогади учасників, їх думки та переживання, реакція політиків на акцію голодування студентів та наслідки цієї акції.

Друга група публікацій відноситься до *акції «Україна без Кучми»*. Однією з цінних з даної проблеми є стаття, опублікована в газеті «Українська Правда» під назвою «Акція “Україна без Кучми”» [31], в якій описується народний трибунал над Л. Кучмою, події цієї демонстрації, подробиці народного суду над ним, а також опис інкримінованих Л. Кучмі злочинів.

У статті В. Чемериса «Уроки грудня. До річниці початку акції “Україна без Кучми”» [92] описано події цієї акції її безпосереднім учасником, розглядаються причини та передумови народного виступу, а також показано їхній вплив на подальші події в історії України.

Доволі змістовною з даної проблематики є стаття «Україна без Кучми» [90], опублікована на сайті Національного Меморіального Комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності. У статті має місце опис подій акції «Україна без Кучми», зроблено їх аналіз, розповідається про подальші долі учасників.

Більша частина наявної літератури із зазначеної теми дослідження пов'язана із *Помаранчевою революцією*, і становить третю групу виділеної нами історіографії проблеми.

Стаття Е. Щербенка «Помаранчева Революція»: Гідність у здобутті інститутів» розглядає громадянську гідність як вагомий чинник подій цієї революції. Автор статті приходять до висновку, що досвід даних подій не був засвоєний, тому ми і стали свідками ще однієї революції – Революції Гідності. «Незважаючи на очевидні суспільні зміни після Майдану, які стали виграшем всього суспільства: утвердження свободи слова, визнання наступних виборів 2006 і 2007 рр. як справедливих зарубіжними спостерігачами, – Майдан і «Помаранчева революція» і по сьогодні не утвердилися як загальнозначущі складові національного нарративу. У публічному просторі широко представлені спроби подати їх як «заколот», «путч», інтерпретувати Майдан як «ставку на сволоту». Зрештою, це означає, що виклики, відповіддю на які вони стали, залишаються на порядку денному» [97].

У монографії Д. Яневського «Хроніка «помаранчевої» революції» [100] подано хронологічний опис подій революції. У статті В. Горака «Помаранчева Революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки» [44] проведено аналіз концепцій революції, визначено їх відповідність та невідповідність історичній правді.

Доволі цінною є стаття Т. Шамайди «Помаранчева Революція та Євромайдан: відмінності, що можуть коштувати перемоги», де порівнюються та аналізуються ці дві події, а також розглядаються ключові моменти та відмінності обох революцій, на кшталт чіткості вимог і мети, єдності акцій, організаційного забезпечення, інформування та залучення людей, роботи з владою та правоохоронцями тощо. «Але не менш вагома причина – якісно різний рівень організації тодішнього і теперішнього майданів. Причому не на користь останнього. На жаль, досвідчені політики, у т. ч. безпосередньо причетні до Помаранчевої революції, не спромоглися в 2013 р. зробити хоча б найважливіші кроки, які робилися в 2004 р. і дозволили тоді здобути перемогу» [73].

На велику увагу заслуговує стаття С. Кульчицького «Помаранчева революція: між минулим і майбутнім» [74], в якій автор розглянув демократичний транзит України та порівняв події Помаранчевої революції із такими ж «безкровними революціями, як Оксамитова революція 1989 р. у Чехословаччині чи Революція троянд 2003 р. у Грузії» [74]. Головною ж причиною перемоги Помаранчевої революції автор вбачає політичну активність громадян, які опиралися спробам маніпуляції їхнім особистим вибором.

Стаття П. Дікінсона під назвою «Atlantic Council: Революція в Україні сформувала всю геополітику 21-го століття» [105] подає цінну інформацію про вплив Помаранчевої революції та Революції Гідності на загальну геополітичну ситуацію в світі. Також доволі ґрунтовною є стаття Ю. Мацієвського «Чи була революція: події 2004 і 2014 рр. у порівняльній перспективі» [94], в якій автор розмірковує над тим, чи були події Помаранчевої революції та Революції гідності саме революціями; виділяє ознаки революції, послуговується економічними статистичними даними.

Звернемо увагу на четверту групу публікацій, присвячених *Революції Гідності*. Стаття П. Вишебаби «Між неволею і незалежністю. 18–22 лютого 2014 року» [38] подає хронологію тих трагічних подій: обстрілів на вул. Грушевського, займання будинку Профспілок, вбивства мирних людей «Небесної сотні». Публікація Т. Денькович «Протестувати не можна мовчати. Студентська сотня» [48] містить інформацію про події Революції Гідності крізь призму погляду студентів, а також історії учасників.

Монографія Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)» [63] дозволяє прослідкувати зміни політичного режиму в Україні від дня здобуття незалежності до подій Революції Гідності, та роль у цьому процесі неформальних інститутів.

Стаття С. Сидоренка «Економічні передумови «Революції Гідності» надає перелік із низки можливих причин цієї революції, в основному

прив'язуючи до економічного чинника. За висновками автора: «Напрошується також ще один дуже неприємний висновок про політичну природу Майдану як про переворот, який було успішно завершено і тому вдало юридично оформлено, а не про революцію. Однак що б однозначно це стверджувати, недостатньо розглядати тільки сегмент тих, хто здобуває вигоду, і трансформації в базисі. Необхідно так само розглядати процеси в надбудові, що відбулися на поведінці народної маси» [52].

Корисну інформацію подає також Соня Кошкіна у своїй праці «Майдан. Нерозказана історія» [58]. В даній книжці авторка подає інтерв'ю з головними дійовими особами періоду Революції Гідності, які перебували по обидва боки барикад. Завдання книги полягає в максимально точному реконструюванні кулуарних подій та процесів, які були приховані від очей протестувальників, але сильно вплинули на результат революційних подій 2013 – 2014 рр.

Також цінну інформацію про подальшу долю видатних особистостей Євромайдану подано у статті В. Червоненка «Герої Євромайдану: куди поділись обличчя протесту». Як вказує автор: «Більшість найвідоміших облич-символів Євромайдану пішли у політику й на постреволуційній хвилі стали членами Ради, а революція стала для них гарним політичним трампліном» [42].

Соціально-економічні та політичні протестні рухи кінця ХХ – початку ХХІ ст. становить п'яту групу публікацій історіографії проблеми. У статті А. Голуба «Студентський таран. У чому сила та слабкість українських молодіжних рухів» проаналізовано сильні та слабкі сторони українських молодіжних рухів, наведено причини того, чому молоді не вдалося зорганізуватися в єдину структуру та очолити протести в 2013 р. Зокрема, автор зазначив: «На сьогодні суспільство не має фінансової змоги самостійно утримувати громадські рухи та партії. Тому, щоб брати участь у політиці, потрібно йти на компроміси з якоюсь фінансово-промисловою групою, яка потім диктує свої умови й ставить своє керівництво в державі. У

цьому, за його словами, катастрофічність нинішньої ситуації. Інша проблема — часто надмірні амбіції окремих громадських активістів, які не можуть поступитися особистим заради спільної мети» [43].

У статті С. Кульчицького «Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр.» [59] надано оцінку суспільно-політичному та соціально-економічному становищу України за період 2010–2015 рр.

Змістовною є стаття Т. Воробйової «Етапи політичного протестного руху в незалежній Україні» [40], в якій авторка виділила етапи в українському протестному русі: 1) 1989–1991 рр., 2) 1991–1994 рр., 3) 1994–1998 рр., 4) 1999–2004 рр., 5) 2010–2013 рр., та проаналізувала кожен етап. Також у статті «Історія протестного руху України: від Революції на граніті до «кредитного майдану» [55] представлено періодизацію протестних акцій в сучасній історії України.

У монографії О. Балакіревої, В. Головенька, Р. Левіна «Соціологічний вимір соціально-економічних процесів в Україні» [32] авторами визначено основні чинники та прояви різноманітних, як соціальних, так і економічних процесів у суспільстві, проведено аналіз їхньої взаємодії та взаємовпливу, а також розглянуто можливі шляхи вирішення посталих проблем, гармонізації суспільства.

Цінними є статті Центру досліджень соціальних комунікацій НБУВ СІФЗ НЮБ ФПУ І. Рудь «Протестні тенденції в Україні: причини, перебіг, прогнози» [79] та Н. Тарасенка «Акції протесту в Україні: причини й перспективи в оцінках експертів» [86]. У першій статті мова йде про події 2015–2016 рр., чергове коло протестних виступів, які були пов'язані із недостатньою ефективністю дій влади та уряду та охопили такі верстви населення, як шахтарі, аграрії та науковці. Друга ж стаття охоплює 2016 рік. Дані цього дослідження показують, що в Україні є велика кількість людей, які не довіряють владі, і з часом їхня кількість тільки зростатиме. Тому, в перспективі слід чекати чергового вибуху народного невдоволення.

У суспільстві посилюється напруження, яке пов'язано із внутрішньо-економічною та політичною ситуацією, а також із невизначеністю в розвитку ситуації на Сході України. Частина із них пов'язана із вимогами справедливого судочинства. «18 січня 2016 р. група бійців добровольчих батальйонів у центрі Києва провела акцію, на якій вимагала передати до суду кримінальну справу щодо Іловайської трагедії.... Серед зазначених вимог були озвучені такі: передати до суду справу по Іловайську, відсторонити на час досудового, судового розслідування та на час суду осіб, які можуть бути причетні до загибелі сотень бійців» [79].

Також помітними були виступи українських аграріїв, які пов'язані зі зміною податкового законодавства та ухваленням Державного бюджету на 2016 рік. «Так, у грудні 2015 р. по всій Україні аграрії протестували проти нововведень Податкового кодексу. Протестувальники виступали проти скасування спеціального режиму ПДВ та інших змін у податковому законодавстві у сфері оподаткування підприємств агропромислового комплексу. Аграрії перекривали дороги, вимагаючи не знищувати село» [79].

Окремо слід вказати статті Н. Миронової «Підвищення тарифів: що стоїть за протестами у містах України і чи буде «тарифний майдан»» [70], «Підвищення комунальних тарифів: в яких регіонах України відбулися протести» [69], «В Україні відбуваються акції протесту: «Стоп Тарифний Геноцид» та «Податковий майдан» [35], «До ФОПівців на Майдані долучився новий протест: “Стоп тарифний геноцид”» [51]. У цих статтях розповідається про причини тарифних протестів у регіонах України, вимоги протестувальників та реакцію на них влади.

На початку 2021 року Україною прокотилася хвиля мітингів під гаслом «СТОП Тарифний геноцид». Найбільшої сили вона набрала у регіонах. «Зокрема, у Миколаєві 15 січня мітинг проти підвищення тарифів відбувся біля будівлі мерії і облради. Місцеві жителі вимагали: скасувати підвищення тарифу на розподіл газу, повернути пільги на електроенергію, ліквідувати НКРЕКП, передати функцію регулювання тарифів від Кабміну Раді» [69].

У праці В. Гейця, А. Даниленка та інших авторів «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» [83] подано аналіз тенденцій та стану соціального, економічного, політико-правового та гуманітарного розвитку України. Автори запропонували власне бачення та стратегії подолання системної кризи в нашій державі.

Роль особистостей в українських протестних рухах становить шосту групу публікацій зазначеної історіографії проблеми. Стаття Г. Побережець «Формування В. М. Чорновола як громадського, політичного та державного діяча» [71] подає біографічні факти із життя, його становлення як політичного діяча. Автореферат дисертації цієї ж авторки «Внесок В. М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудову державності України» [111] надає змістовну інформацію про вказану постать, його вклад у розвиток державницької політики України. Із цієї проблеми слід згадати також статтю В. Даниленка «Державницька діяльність В. Чорновола» [45], в якій автором розглянуто особливості формування світоглядних державницьких позицій політичного діяча та окреслено його державницькі ідеї у період 1990–1999 рр. У статті «Віктор Ющенко – діти, біографія, фото, останні новини, цікаві факти» [39] висвітлено життєвий шлях колишнього Президента України, його політичну кар'єру та надано інформацію щодо його теперішньої діяльності.

У написанні дипломної роботи авторка послуговувалася також зарубіжною і російською історіографією.

Російська історіографія. Серед праць російських авторів слід виділити статтю І. Ігнатушко «Революція достоїнства» на Україні в контексте цивілізаційного вибору» [103]. Авторка статті вважає, що поняття «цивілізаційної революції у наш час є досить розмитим та неоднозначним. Тому вона пропонує трактувати події 2014 р. в Україні як «цивілізаційну революцію» в контексті цивілізаційного підходу в типології держав. Зараз спостерігається найбільш гостра стадія, що супроводжується втратою

територій та конфліктом між прихильниками західного та східного вектору розвитку.

Зарубіжна історіографія. У статті А. Терзяна «Towards Democratic Consolidation? Ukraine After the Revolution of Dignity» [107] проаналізовано проблеми та можливості демократичної консолідації України після Майдану. Автор вважає, що перехід України від гібридного режиму до консолідованої демократії передбачає вирішення низки соціальних та інституційних проблем. Також досліджуються тонкощі демократичної консолідації в пострадянських країнах в умовах обмежених умов, що йде глибоко в закоріненій авторитарний режим.

У публікації «Understanding Ukraine's Euromaidan Protests» [110] автором подано інформацію про події Революції Гідності та діяльність в Україні організації Open Society Foundations.

Авторка І. Солоненко у праці «Ukrainian Civil Society from the Orange Revolution to Euromaidan: Striving for a New Social Contract» [109] вважає, що сьогодні українське суспільство кидає виклик основам суспільного договору, які домінували упродовж всього періоду трансформації України після отримання нею незалежності. Згідно з цим договором держава не забезпечувала суспільного благополуччя, проте дозволяла захоплення держави вузьким колом людей з привілейованим доступом до суспільних ресурсів. Хоча основна маса населення країни все ще живе за старими правилами, поряд із ними з'являється якісно нове суспільство і це обнадіює.

«Conflict in Ukraine» [106] – сторінка на якій зазначається інформація про стан конфлікту на території України та подаються останні новини щодо цього питання.

Доволі неординарною є стаття, розміщена на сайті CrimethInc «The Ukrainian Revolution & the Future of Social Movements» [108], в якій події Революції Гідності подаються як виступи анархістів, що брали участь у вуличних боях під націоналістичними знаменами, така собі антиутопія із

анархістськими лозунгами та історичними особистостями, які пов'язані із фашизмом.

Отже, розглянувши історіографічну базу дослідження можна побачити, що більшу її частину складають статті у періодичних виданнях, а наукових робіт є значно менше. Це пояснюється тим, що охоплюється період новітньої історії та науково він ще недостатньо розроблений. Узагалі, аналіз історіографії проблеми виявив, що головна увага авторами приділяється причинам і наслідкам протестних рухів на території України, їх порівняльній характеристиці та впливу даних подій на подальшу українську історію.

1.2. Джерельна база дослідження

Документальні пам'ятки, використані в роботі, класифіковано згідно з принципом розподілу їх за походженням, за яким джерела умовно розподілено на такі групи:

1. Опубліковані джерела.
2. Довідкові джерела.
3. Наративні джерела.
4. Результати соціологічних опитувань та статистичні дані.
5. Інтерв'ю з учасниками подій.
6. Періодика.

До *опублікованих джерел* віднесено Постанову Верховної Ради України «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей» [1], в якій міститься інформація щодо засудження усіх виявів насильства, які призвели до поранення, каліцтв чи загибелі людей; припинення всіма владними структурами застосування сили до учасників протестів.

Також, тут слід згадати й текст 39 статті Конституції України [2], в якій йде мова про те, що громадяни нашої держави мають право на мирні зібрання, без використання зброї. Обмежуватись дане право може лише в разі

відповідного рішення суду і тільки в інтересах національної безпеки або з метою запобігти злочинам чи для охорони здоров'я населення.

Серед *довідкових матеріалів* слід виділити: «Великий тлумачний словник сучасної української мови: 25 000» [4], «Словник іншомовних слів» [6], «Академічний тлумачний словник» [3] та «Публічний електронний словник української мови» [5], які надають визначення термінологічного апарату, використаного в написанні дипломної роботи.

Для правильного сприйняття понятійного апарату, авторкою визначено основні терміни дослідження: «протест», «революція», «страйк», «мітинг».

Термін «протест» має декілька значень:

1. «Рішуче заперечення чого-небудь, категорична заява про незгоду з кимсь, чимсь, про небажаність чого-небудь» [3];
2. «Масове, колективне заперечення чого-небудь, яке виявляється в активних діях (мітингах, страйках, заявах і т. ін.)» [3];
3. «Офіційна заява держави, установи, особи про незгоду з певним рішенням, певною дією тощо іншої держави, установи, особи» [6].

Термін «революція» також має певну кількість тлумачень:

1. «Докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивного» [7];
2. «Переворот у якій-небудь галузі, що призводить до докорінного перетворення, удосконалення чого-небудь» [5].

Термін «страйк» має наступне значення – «Організоване повне або часткове припинення роботи чи інша протидія нормальному перебігу виробничого процесу з метою домогтися виконання певних вимог» [6].

В свою чергу, дефініція терміну «мітинг» звучить наступним чином – «масові збори з приводу обговорення якихось злободенних питань, переважно політичних; віче, схід, збірка» [6].

Виходячи із вищенаведених прикладів, які представлені у різних словниках, авторка, в контексті роботи, виводить власні визначення:

– *Протест* являє собою колективне заперечення, незгоду з певним рішенням чи діями конкретної держави чи особи, який виявляється у вигляді мітингів, страйків і т. д.;

– *Революція* – це швидка, докорінна і радикальна зміна старого суспільного ладу та, у свою чергу, утвердження ладу нового, більш прогресивного.

Також у роботі використовуються новітні для сучасної української історіографії поняття:

– *Революція на граніті* – великомасштабна кампанія акцій громадянської непокори, яка була організована переважно українською молоддю, студентством.

– *Помаранчева революція* – масштабні акції протесту українських громадян, пов'язані із великою кількістю фальсифікацій на президентських виборах 2004 р.

– *Революція Гідності* являє собою суспільні та політичні трансформації в Україні, які проходили з 30 листопада 2013 р. до лютого 2014 р., які були викликані громадянським протестом проти неправомірного розгону мирної акції студентства та громадських активістів.

Наративні джерела включають в себе автобіографії: Чорновіл В. «Я б обрав життя, яке прожив... Політика та правда життя» [12], «Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті» [13], в яких описується життєвий шлях та державницька політика відомого державного діяча В'ячеслава Чорновола та третього Президента України Віктора Ющенка.

Джерела, базовані на спогадах очевидців подій Революції Гідності (усна історія): «Майдан. Пряма мова. Книга 1» [10] подає історії очевидців, учасників різних професій та об'єднань, які згруповано в у чотири розділи, що розповідають про церковних діячів та парафіян, медиків та парамедиків, учасників майданівських сотень, політичних та громадських об'єднань, волонтерів. Кожен розповідає свою історію, відверто ділиться власним досвідом творення історії, пошуками свого місця в ній.

Інколи люди тут намагаються відповісти і на екзистенційні питання. Як зазначав священник Станіслав Широкоградюк: «Якщо подивитись з матеріальної точки зору, ми нічого не виграли. Абсолютно ми нічого не виграли. Але, якщо подивитися з такої стратегічної точки зору, ми виграли дуже багато. І Майдан був недаремний. І якщо би він сьогодні повторився, я пішов би точно таким самим шляхом» [10, с. 12].

«Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3 : у 2 ч. Ч. 2. Львівська – Чернігівська області» [8], в якому революційні події листопада 2013 – лютого 2014 р. розглядаються крізь призму регіонального виміру, історії очевидців та учасників Євромайданів у регіонах. Як зазначено у джерелі: «Ми є патріотами України і хочемо жити в Європі, у європейській незалежній державі, й маємо кожен на своєму місці робити все для цієї мети. І тому ми вийшли на Майдан – щоб протестувати. У нас було таке відчуття, що ми повинні це зробити. Це якесь внутрішнє переконання, внутрішній поштовх» [8, с. 48].

Корисною для даного дослідження стала праця Т. Ковтунович та Т. Привалко «Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності» [9] У даній збірці подано фрагменти спогадів учасників протестів, що відбувалися на території України в період 2013 – 2014 рр. Вміщені тут інтерв'ю були зібрані Українським інститутом національної пам'яті в рамках відомого проекту «Майдан: усна історія». В книзі містяться спогади безпосередніх учасників зазначених подій, різних за статтю, віком та тим, яким чином вони приймали в них участь.

Результати соціологічних опитувань та статистичні дані.
«Соціально-економічні проблеми залишаються головним чинником соціальної напруженості в Україні – листопадове соціологічне дослідження» [18] – є результатом загальнонаціонального опитування, яке було проведено соціологами Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із Центром політичної соціології в період 3–16 листопада 2020 р.

У статті М. Паламарчука, співробітника Національного інституту стратегічних досліджень «Радикальні прояви соціального протесту. Тенденції в Україні» [17] подаються статистичні дані та інформація щодо протестних рухів на території України в період 2000–2010 рр., їхні особливості та чинники, що викликали дані протести.

Грунтовним є дослідження О. Балакіревої, Є. Білоус, І. Тітар «Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009–2014 рр.)» [15]. Праця представляє собою комплексний аналіз статистичних даних моніторингу протестних рухів, а саме протестів з економічними вимогами.

Цінними для написання дипломної роботи стали результати моніторингу суспільно-політичних поглядів в Україні проведеного 6 – 15 листопада 2021 року [20], який подає статистичні дані щодо проблем в соціальній та економічній сферах за період 2021 року та їх вплив на українське суспільство. Також, було проаналізовано результати моніторингу проведеного у жовтні 2009 – вересні 2010 рр. під назвою «Протести, перемоги і репресії в Україні» [16]. В даному виданні зібрано інформацію про протестні рухи, їхню форму, вимоги та цілі учасників, які відбувалися на території України в період 2000 – 2010 рр.

Змістовним є дослідження Центру Разумкова на тему «Готовність громадян України до участі в акціях протесту (березень 2021)» [14]. Дане дослідження подає статистичні дані щодо готовності людей віком від 18 років до участі в протестних акціях різного характеру станом на березень 2021 року.

Важливим для дослідження став також звіт центру дослідження суспільства на тему: «Статистика протестних подій Майдану: учасники, географія, насильство» [19]. Він являє собою спробу проаналізувати майдан через призму результатів дослідження репресій, протестів, та перемог учасників акцій протесту на території України.

Проаналізувавши матеріали соціологічних опитувань та провівши їх аналіз можна сказати, що динаміка кількості протестних виступів у період 2010–2021 рр. виявляє тенденцію до зростання протестів саме із економічними вимогами. За досліджуваній період в Україні відбулося щонайменше 7552 протестів з економічними вимогами. Із них близько третини (27 %) відбулись у 2014 р. Порівняно з 2011 та 2012 рр., у 2013 р. пройшло принаймні в півтора рази більше протестів з економічними вимогами, а у 2014 р. – в 2 рази» [15, с. 83–84].

Серед найвищих піків протестної активності можна виділити:

- «Податковий майдан» (листопад 2010) – 205 протестів;
- «Євромайдан» (жовтень 2013 р. – квітень 2014 р.) – 396 протестів;
- грудень 2014 р. – 315 протестів.

Інтерв'ю з учасниками подій. В інтерв'ю Г. Давидової з учасником #SaveФОП» С. Миргородським «Я не хочу ні з ким битися, я просто хочу нормально працювати» [21] мова йде про рух підприємців #SaveФОП, причини його виникнення, особливості та вимоги протестуючих. Зокрема, як вказував інтерв'юер: «Ми не хами, не радикали. Дехто в соцмережах пише: чому ви не почали давати здачі поліції, битися? Та подивіться на мене! Я не хочу ні з ким битися, я хочу просто нормально працювати. Ми всі не хочемо ламати щось, вв'язуватися в бійки, крушити. Найбільше, що ми робимо, – гудимо в дудки, щоб привернути до себе увагу. Я пацифіст, я проти радикалізму. Але іншого виходу, як робити великі збори людей на Майдані, я не бачу» [21].

Цінним джерелом став сайт під назвою «Наші 30. Жива історія» [22], де зібрано відео-інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій, які мали місце в Україні в період 1990-х рр. ХХ ст., в тому числі тут є розділ з учасниками шахтарських протестів 1991 – 1998 рр.

У написанні дипломної роботи авторка послуговувалась також і **періодичними виданнями** (як друкованими, так і електронними). Тут можна виділити такі видання, як «Українська Правда» [23], «Слово і діло» [24],

«Економічна Правда» [25], «Історична Правда» [26], «Interfax Ukraine» [28] та «Новое Время» [27], які висвітлювали події Революції на граніті, Акцію «Україна без Кучми», Помаранчеву революцію, Революцію Гідності, а також соціально-економічні протести в Україні: Податковий майдан, «Стоп тарифний геноцид» та «#SaveФОП».

Отже, огляд джерел засвідчує наявність достатньо репрезентативної бази, комплексний аналіз якої дозволяє глибоко й усебічно проаналізувати соціально-економічні та політичні протестні рухи на території України кінця ХХ – початку ХХІ ст. У процесі роботи із джерелами з'ясувалися їх наукова цінність для проблеми, що розглядається, ступінь об'єктивності вміщених в них фактажу та відомостей. Добір джерел робився відповідно до заданої мети та завдань дослідження.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічною основою дипломної роботи є принципи історизму, об'єктивності, науковості та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження.

Принцип об'єктивізму застосовується задля визнання об'єктивного існування дійсності, незалежності дослідження від свідомості та волі автора.

За допомогою принципу історизму розглядається зародження та розвиток протестних рухів на території України у період, визначений темою дослідження.

У роботі було використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. До загальнонаукових віднесено: аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування.

Метод аналізу допоміг вивчити об'єкт дослідження з різних сторін, у зв'язку із чим вдалося здійснити перехід від вивчення одного цілого до розгляду його частин шляхом абстрагування.

Синтез дав можливість, на основі виділених раніше причин, етапів та наслідків протестних рухів, розглянути в цілому їх феномен в українському суспільстві.

Індукція допомагає нам, дослідивши окремі статистичні дані та дані соціологічних опитувань, які пов'язані з різними видами протестних рухів на території України, у визначені хронологічними рамками роботи періоди, прийти до висновку, що «революції» та протестні рухи мають певні однакові, характерні риси.

Авторка не може охопити одразу всі аспекти наведеної теми, тому вона використовує в роботі метод абстрагування. Даний метод дозволяє зосередитися, власне, на основних проблемах та завданнях теми. По завершенню дослідження, ми повинні узагальнити та систематизувати його результати, зробити ґрунтовні висновки.

До спеціально-історичних методів дослідження віднесено: історико-генетичний, історико-порівняльний та статистичний методи.

Історико-генетичний метод допомагає послідовно розкрити властивості, функції та зміни, дозволяє нам показати причинно-наслідковий зв'язок досліджуваних процесів та явищ, а також допомагає виділити основні періоди розвитку протестного руху в Україні.

Основні періоди розвитку протестного руху можна проаналізувати за найбільшими «піковими» подіями:

1. *Революція на граніті (1990 р.)*. Акція тривала 16 днів, кількість учасників приблизно 158 осіб. Мета: протест проти підписання нового Союзного договору, а також відставку голови Ради Міністрів В. Масола.
2. *Акція «Україна без Кучми» (2000 – 2001 рр.)*. Тривала 84 дні, кількість учасників – 20 тис. осіб. Мета: відставка президента України Л. Кучми, розслідування вбивства Г. Гонгадзе.

3. *Помаранчева революція (2004 – 2005 рр.)*. Тривала 65 днів, кількість учасників – 1,5 млн. осіб. Мета: невизнання результатів другого туру президентських виборів 2004 року.
4. *Податковий майдан (2010 р.)*. Тривав 16 днів, кількість учасників – 20 тис. осіб. Мета: протест проти ухвалення проекту нового Податкового кодексу.
5. *Мовний майдан (2012 р.)*. Тривав 36 днів, кількість учасників – 500 осіб. Мета: протест проти ухвалення закону «Про засади державної мовної політики».
6. *Революція Гідності (2013 – 2014 рр.)*. Тривала 93 дні, кількість учасників – 2 млн. осіб. Мета: підписання Угоди про асоціацію України з ЄС у Вільнюсі, відставка президента України В. Януковича та його Уряду.
7. *Кредитний (фінансовий) майдан (2015 р.)*. Тривав 159 днів, кількість учасників – 1,5 тис. осіб. Мета: перерахунок валютних кредитів за курсом 5,05 грн./дол.
8. *Виступи аграріїв (2016 р.)*. Мета: протест проти зміни Податкового законодавства та ухвалення державного бюджету на 2016 рік.
9. *«Стоп Тарифний геноцид та #SaveФОП» (2020 – 2021 р.)*. Найбільшого розвитку дані протестні рухи отримали в регіонах. Мета: протест проти підняття тарифів на комунальні послуги для населення та проти фіскалізації малого бізнесу.

У ході дослідження авторка виявила певні стадії розвитку протестних рухів. Загалом, розвиток протестних рухів має хвилеподібний характер:

1. *Зародження*. Виникають певні одиничні невдоволення, але це не є критичним. Характеризується висловлюваннями у соц. мережах.
2. *Розвиток*. Все більше людей відчувають дискомфорт та незадоволення діями влади. Прослідковуються одиночні пікети та виступи малих груп (до 100 осіб).

3. *Каталізація.* Відбувається якась подія, яка дає поштовх для повномасштабних протестних рухів, мітингів, виступів.
4. *Пік або вибух.* Великомасштабні мітинги та протестні акції, які супроводжуються закликами до зміни влади в країні. Можуть бути як мирними, так і з використанням насильства (в основному з боку владних структур).
5. *Спад.* Характеризується поступовим зменшенням кількості протестів, що пов'язано із задоволенням (або частковим задоволенням) вимог протестуючих, обранням нових представників влади.

Історико-порівняльний метод використовується в даній роботі з метою порівняння протестів кінця ХХ ст. із протестними рухами початку ХХІ ст., виділення їх спільних та відмінних рис. Так, до спільних рис протестних рухів кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна віднести: протестні рухи знаходять відображення у мирних демонстраціях та мітингах (в основному), більшість з них базується на економічних або політичних чинниках, ненасильницькі форми протесту, згуртованість учасників, має місце творче піднесення. Відмінні риси: деякі протести мали насильницький характер (з боку влади) та призводили до загибелі мирних людей; інколи простежується хаотичність та нестабільність всередині груп демонстрантів; не завжди є консолідуюча ідея для всіх верств населення.

У даному дослідженні ми послуговувалися історіями учасників революції Гідності та певних соціально-економічних протестних рухів, записаних та надрукованих у вигляді інтерв'ю.

Статистичний метод представляє собою збір, організацію, аналіз, інтерпретацію та представлення даних. У курсовій роботі були проаналізовані джерела, що містять статистичні дані, які висвітлюють тему протестних рухів: їх кількість, частоту, вимоги і т. д.

Для висвітлення теми дослідження особливу роль відіграють наукові підходи – шляхи, за якими здійснюється дослідження. Зокрема, у роботі важливе місце займає особистісний підхід. У межах цього підходу було

досліджено роль особистостей В. Чорновола, В. Ющенко та інших у протестних рухах, їх вплив на розвиток даних рухів.

Також у роботі використано ціннісний підхід, який дозволив показати цінність гідності, національної свідомості та свободи. Цей підхід допоміг розкрити основні події Революції на граніті, Помаранчевої Революції та Революції Гідності.

Зазначені вище підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволяють опанувати наявну літературу із теми, проаналізувати джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, відобразити процеси історичної сутності, уникнути під час дослідження суб'єктивізму, зберігаючи об'єктивно-наукову точку зору і забезпечує наукову достовірність отриманих результатів дослідження.

Використання сукупності загальнонаукових та спеціально-історичних методів пізнання створило належні умови для досягнення поставленої у дослідженні мети. Застосовані теоретико-методологічні принципи та методи дали змогу провести неупереджене дослідження системно та комплексно. Було висвітлено визначені аспекти проблем у взаємозв'язку з протестними рухами на території України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

У ході аналізу історіографічної, джерельної бази та методології з теми дослідження було досягнуто наступних висновків:

Історіографія проблеми протестних рухів на території України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. є малодослідженою і у своїй більшості представлена публікаціями у періодичних виданнях. Проте, все ж таки, є статті і монографії із найбільш резонансних тем, таких як Революція на граніті, Помаранчева революція та Революція Гідності. Репрезентовано також загальний аналіз соціально-економічних протестних рухів, їхні причини та періодизація.

Джерельна база дослідження є доволі різноплановою та неоднорідною. Вона включає в себе велику кількість наративних джерел, які створюють повнішу картину подій Революції Гідності, через призму погляду

безпосередніх її учасників. Довідкові джерела допомагають визначити аспекти категоріального апарату дослідження. Автобіографічні матеріали дозволяють чіткіше зрозуміти вчинки та вмотивування особистостей, які безпосередньо брали участь у протестних подіях або ж були дотичними до них.

Методологічні основи дослідження базуються на двох фундаментальних принципах – об'єктивності та історизму, які, в свою чергу, поєднуються з особистісним та ціннісним підходами, а також загальнонауковими та спеціально-історичними методами дослідження.

Опираючись на вказані вище принципи, підходи та методи, авторка здійснила спробу провести комплексний аналіз проблеми протестних рухів на території України кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Завдяки комплексному застосуванню наведеного в даному розділі інструментарію ми змогли опрацювати увесь масив наявних джерел та історіографії, структурувати отриману в ході дослідження фактографію та здійснити її аналітичне осмислення.

Розділ 2.

ПОЛІТИЧНІ ПРОТЕСТНІ РУХИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Період кінця ХХ – початку ХХІ століття характеризується великими змінами в соціальному та політичному житті України, відбувається перехід від тоталітаризму до демократичних основ, перебудова державного управлінського апарату. Змін зазнає також і вектор розвитку держави, що із часів отримання незалежності взяла курс на Західні традиції та цінності.

«Крах радянської адміністративно-командної економіки, що стався в кінці 1980-х — на початку 1990-х років був обумовлений її генетичною природою, неефективною політикою, яка проводилася керівництвом держави, його амбітністю в міжнародних відносинах. Це призвело до економічного виснаження державного організму і вичерпання ресурсів його існування» [46, с. 22].

Всі ці зміни не могли пройти легко та безболісно для населення України. Люди мали різні точки зору на процеси та події, що відбувалися в той час, головних діючих осіб та їх вчинки, тому соціальне напруження і невдоволення знаходило свій вихід у мітингах, страйках та протестних рухах. Коли ж влада не дослухалася до «голосу народу», відбувався «вибух» народного гніву, що переростав в «революції».

Важливим, для ширшого розкриття теми, буде коротко розглянути класифікацію протестних рухів та визначити основні правові аспекти, що забезпечують реалізацію права на свободу мирних зібрань.

Загалом, протестні рухи мають багато класифікації, однак, в даній роботі, авторка подає стислий огляд основних із них:

- сфера поширення (загальні і локальні/регіональні);
- тематика (соціально-економічні, політичні, правозахисницькі і т.д.);
- форма політичної участі (помірковані або ж радикальні);
- тактика (насильницькі, конфронтаційні та конвенційні);

- суб'єкти, які приймають участь, що в свою чергу, є згрупованими за різними ознаками (вік, стать, професія і т.д.);
- об'єкт, на який спрямоване суспільне невдоволення (порушення прав людини, дискримінація за різними ознаками, проти забруднення довкілля, високих тарифів на комунальні послуги тощо).

Територією України, за визначений темою період, прокотилися протестні рухи усіх зазначених вище форм.

Доцільним буде розглянути також і тактику протестних рухів на території України. Загалом, тут можна виділити три категорії:

1. *Конвенційні*. Загальновідомі форми протесту, які не чинять тиск на самі цілі протесту (пікети, демонстрації, мітинги і т.д.).
2. *Конфронтаційні*. Протести, де чиниться тиск на цілі протесту але не завдається шкода людям чи майну (блокування будівель, перекриття доріг чи страйки).
3. *Насильницькі*. Форми протесту, що завдають (або погрожують завдати) шкоду майну чи людям (вандалізм, побиття людей і т.д.).

Якщо звернутися до законодавчої бази, то тут ми бачимо, що можливість виявляти суспільне невдоволення у вигляді масового політичного протесту здійснюється завдяки регулюванню права на свободу мирних зібрань. Загалом, на українських теренах свобода мирних зібрань «...захищається Європейською Конвенцією про захист прав людини (ст.11) (Європейська конвенція 2010), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст.21) (Міжнародний пакт 1973), ратифікованим Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р» [101, с.45].

Щодо рівня національного законодавства України, то тут свобода для мирних зібрань гарантована ст. 39 Конституції України: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [2].

Одним із ключових факторів, що посприяли отриманню Україною незалежності стала зміна свідомості українського суспільства, яка відбулася за часів «перебудови». Люди, дивлячись на події у сусідніх республіках (Прибалтиці та Казахстані), розуміли, що прийшов час боротися за свою країну, її самостійність та незалежність.

В цей час виникає велика кількість організацій, товариств та груп, таких як «Українська гелсінська група», товариство «Громада» та ін. З'являються, також, нові неформальні видання які «...приділяли особливу увагу відродженню історичної правди, мовно-культурному компоненту, відігравали важливу роль у формуванні самостійництва як національної ідеї» [47, с. 11].

Велику підтримку серед молоді мали ідеї В. Чорновола, які публікувалися на сторінках журналу «Український вісник». У одному із своїх відкритих листів, який було опубліковано в даному виданні, автор критикував політику «перебудови» та ратував за висвітлення «темних плям» української історії, події яких замовчувалися радянською владою.

У 1989 році було засновано громадсько-політичну організацію під назвою «Народний Рух України» (НРУ). В даній організації панували настрої національної демократії. До її складу входили: Володимир Яворівський, Михайло Горинь, Сергій Конєв та інші. Головою новоствореної організації було призначено громадського діяча та письменника Івана Драча.

«Проголошення в основному документі майбутньої організації таких понять як гуманізація, демократизація, справедливість, суверенітет, адміністративно-командна система та аналогічні категорії саме в цей історичний час сприяли підвищенню політичної активності суспільства України» [78, с. 220].

«Народний Рух України» займався, в своїй більшості, організацією ряду масових заходів з метою боротьби за незалежність, відродження української нації та поновлення української історії і державності.

Загалом, до НРУ населення ставилось неоднозначно. «Згідно з опитуванням громадської думки, 36,9% людей підтримували ідею його створення, 25% – ставилися до нього негативно, а 28% – вагалися з відповіддю. ...Мотиви участі рядових членів і керівників визначалися кількома факторами: занепокоєння долею країни, республіки (84%), бажання зберегти національну самобутність України (78%), незадоволення діяльністю партійних, радянських, громадських організацій (62,4%). Третя частина опитаних приєдналася до НРУ, намагаючись активніше брати участь у «перебудові». І лише одиниці – через незадоволення своїм становищем, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі» [47, с. 16].

Описані вище події стали причиною зміни вектору поглядів на внутрішній та зовнішній розвиток України. Нове покоління все більше вбирало в себе погляди тогочасної опозиції та культурної еліти суспільства, які пропагували відродження української державності, боротьбу за незалежність та повернення власної історії.

Саме молодь зіграла ключову роль у великих трансформаційних процесах на території України кінця ХХ - початку ХХІ ст.

Кризовий стан економіки, крах Радянського Союзу, невизначеність подальшого розвитку ситуації призвели до підвищення рівня невдоволення, який, в подальшому, вилився в Революцію на граніті. Українське студентство взяло на себе роль «голосу народу», озвучило проблеми, які найбільше турбували тогочасне суспільство і, таким чином, стало медіатором між ним та владою.

2.1. Революція на граніті

На початку 90-х рр. Радянський Союз вже стояв на порозі розпаду, а на територіях багатьох його республік починав набирати обертів патріотичний

рух. В свою ж чергу, його керівництво на чолі із М. Горбачовим застосовувало тиск на республіки задля прискорення процесу розробки та запровадження нового Союзного договору. Звісно, проект нового договору мав на меті залишити всі ключові точки управління влади саме у Москві.

На той час, демократично налаштована опозиція була не в змозі консолідуватися та вести ефективну боротьбу за втілення «Декларації про державний суверенітет» у життя. Були спроби через протести та страйки продемонструвати те, що суспільство не задоволене відсутністю дій пов'язаних з утвердженням суверенітету та намірами керівництва Радянського Союзу всіляко прискорити розробку вже нового Союзного договору. Однак, щоб досягти поставленої мети потрібно було діяти більш активно та радикально. Відповідальність розпочати такі дії взяли на себе дві студентські організації Українська студентська спілка, яка об'єднувала осередок київського студентства та Студентське братство, яке включало в себе студентів із Львівщини.

Ідею проведення студентської акції протесту у м. Київ було оприлюднено ще влітку 1990 року. В цей час Українська студентська спілка взяла участь у святкуванні 500- річчя із дня утворення українського козацтва на території Запоріжжя. Задумка була позитивно сприйнята і їхніми колегами зі Львова.

2 жовтня 1990 року вважається початком студентської Революції на Граніті. Події розвивалися в м. Київ на колишній Жовтневій площі (зараз Майдан Незалежності). Як стверджують самі учасники тих подій, вони довго роздумували над обранням способу протесту, та врешті-решт, ідею з голодуванням запозичили у болгарських протестувальників.

Багато хто з учасників сумнівався у доцільності використання голодування як методу протесту. Вони вважали, що це ще не на часі. Проте, завдяки жорсткій дисципліні всі повинні були узгоджувати свої дії з керівництвом студентського протесту. Така тактика добре зіграла свою роль, зробила міцнішим фундамент протесту.

«Ядром Революції на граніті стали дві найбільші на той час студентські організації: Студентське Братство Львова на чолі з Маркіяном Іващишином та Українська Студентська Спілка (УСС) з Києва» [54].

Щодо вимог, які студенти висували, то тут можна виділити п'ять основних:

- націоналізація майна ВЛКСМ та Комуністичної партії України;
- перевибори до Верховної Ради України;
- непідписання нового Союзного договору;
- відставка тогочасного прем'єр-міністра Масола;
- проходження військової служби українськими вояками лише на території України.

Спираючись на спогади безпосередніх учасників Революції на граніті можна дійти висновку, що акція була підготована дуже добре, було розроблено певну структуру наметового містечка: кожна група мала своє завдання та в якості розпізнавального знаку використовувала пов'язку певного кольору (біла – голодуючі, чорна – охорона, блакитна – преса і т.д.).

Також, протестувальники прорахували всі можливі сценарії розгортання подій. Ось так, наприклад, описав це Олесь Доній: «За домовленістю, не всі, хто приїхали до Києва на акцію 2 жовтня, вийшли на граніт з першого дня. Частину ми тримали в “резерві”, бо ж думали, що перші партії активістів відразу позабирають у відділок, тому планували “переповнити собою міліцейські КПЗ”» [53].

5 жовтня до голодуючих студентів прибув Л. Кравчук, з яким вели переговори голови обох студентських організацій. Було обговорено загальну ситуацію в республіці та вимоги студентів. Спільної мови знайдено не було, однак, доволі важливим задля розуміння суспільством мотивів протестувальників, стала трансляція даної зустрічі на телебаченні.

Спочатку, люди більше співчували голодуючим студентам, ніж їх підтримували. Проте, завдяки рішучості учасників акції, які своїми силами збирали групи, їздили по різним установам Києва, розмовляли з трудовими

колективами намагаючись донести свої думки та погляди, дана подія набувала все більшого розголосу та прихильності суспільства.

«Ми не сиділи і не лежали на Майдані постійно – ходили по університетах, заводах – піднімали народ» [53].

9 жовтня було проведено круглий стіл за участі делегації від студентства та Верховної Ради. Першим мав змогу виступити представник від голодуючих – О. Доній, який оголосив список вимог. В свою чергу, Л. Кравчук дав протестувальникам обіцянку, що винесе питання щодо недовіри Масолу на голосування у ВР. Проте, протестувальників знову спіткала невдача.

Згодом, люди почали приносити мітингувальникам їжу (голодували не всі учасники) та теплі речі. Почали приєднуватися студенти з інших куточків України, афганці, колишні політичні в'язні, репресовані та просто не байдужі люди.

Починаючи із 10 жовтня, акція протесту стала більш організованою. Кравчук, хоч і не з першого разу, однак все ж виконав обіцянку дану студентам, однак, рішення не було прийняте через малу кількість голосів.

Акція набувала все більших і більших масштабів: тисячі людей почали виходити на вулиці, щоб підтримати студентський протест, а влада втратила свій шанс розігнати всіх учасників «без кровопролиття».

«У жовтні 1990 року страйкував приблизно кожен п'ятий студент в УРСР. Врешті, у Києві застрайкували університети, училища, старші класи шкіл, до них почали долучатися фабрики та заводи. 25 працівників Державної телерадіокомпанії написали заяву про департизацію українського телебачення та радіомовлення і припинили членство в Комуністичній партії. Масові маніфестації пройшли багатьма українськими містами» [54].

15 жовтня відбувся масовий страйк голодуючих студентів. Вони пройшли великими колонами через Київ до Верховної Ради. Влада ж у відповідь на це почала стягувати туди правоохоронні органи, які очепили

будівлю, та машини спеціальних служб. Згуртувавшись протестувальники вирішили прорватись всередину, однак їх відтіснили працівники міліції.

Із огляду на ситуацію, що склалася на той момент, влада вирішила не використовувати насильницькі дії та запросила співголів студентських організацій в будівлю парламенту задля налагодження конструктивного діалогу. Від студентства знову було відправлено Олеся Донія. Ним було оголошено декілька вимог: недоторканність людей, які лишились під стінами ВР та одногодниний прямий ефір на телебаченні для того, щоб протестувальники мали змогу донести свої ідеї до суспільства.

Далі було захоплення будівлі червоного корпусу київського університету імені Т. Шевченка та проведення прямої трансляції на телебаченні де учасники акції роз'яснювали вимоги та закликали населення до масштабного страйку.

16 жовтня, до акції протесту долучилися не тільки ЗВО, але й науковці та робітники різних підприємств та фабрик міста. Протести продовжувались.

У Верховній Раді було створено комісію для розгляду вимог протестувальників. Дана комісія складалась із представників ВР та студентства. У завершенні було підписано документ, в якому вказувалось, що коли поставлені вимоги будуть виконані, то голодування буде припинено.

Нарешті, 17 жовтня 1990 р. Верховна Рада висловила підтримку вимог голодуючих протестувальників, а уряд В. Масола було відправлено у відставку. Хоча обіцянка влади провести перевибори в 1991 р. на засадах багатопартійності так і не була виконана.

Революція на граніті стала першою протестною акцією великого масштабу, але, як показала історія, зовсім не останньою. Багато хто з учасників взяв участь і в наступних протестних акціях.

Щодо наслідків революції, то тут побутує два полярних твердження: з одного боку – це була успішна протестна акція, в якій перемогло студентство, люди з активною громадянською позицією, а з іншого – були

задоволені не всі вимоги протестувальників та, на додачу до цього, депутати, які спочатку підтримували ідеї голодуючих, в кінці їх «зрадили».

«А от через недовершеність нашої революції програла вся Україна, бо вона втратила шанс. Адже домовленість про проведення в подальшому перевиборів таки існувала – а до цих перевиборів була не готова решта України. І виявилось, що наші старші товариші – опозиція – теж не були готові до такого» [53].

Революція на граніті є однією із перших перемог українців з активною громадянською позицією та стала одним із багатьох факторів, які вплинули на подальший розпад СРСР. Вона засвідчила, що українці бажають жити і розвиватися у власній, незалежній державі.

Студентська революція стала однією із перших у новітній історії України, довівши, що кожен українець може бути тим самим рушієм для великих змін і слово кожного із нас має вагу.

Станом на кінець ХХ століття в Україні почалось помітне зниження кількості протестних акцій, зменшилась також і кількість протестувальників, які були в них залучені, однак, на початку ХХІ століття їхня кількість знову почала зростати.

2.2. Акція «Україна без Кучми»

Несприйняття суспільством Л. Кучми розпочалося із моменту оприлюднення наприкінці листопада 2000 року лідером соціалістичної фракції парламенту О. Морозом компрометуючих матеріалів, які підтверджували версію про те, що саме Леонід Данилович був тією людиною, яка замовила викрадення та вбивство Г. Гонгадзе. Сам президент не визнавав своєї провини, однак цей скандал не тільки зіпсував репутацію Л. Кучми, а й відчутно вдарив по іміджу нашої держави.

Згодом, дані події отримали назву «касетний скандал» та зі стін парламенту перемістилися на вулиці української столиці.

Суспільне обурення призвело до того, що грудні 2000 року почалася перша масштабна протестна акція пов'язана із рухом «Україна без Кучми». Протести було організовано опозицією та тривали вони близько чотирьох місяців.

Активістами було створено й комітет опору під назвою «За правду!» та висунуто декілька вимог:

- Відставка президента Л. Кучми;
- Відставка міністра МВС та голови СБУ;
- Проведення незалежної експертизи у справі Г. Гонгадзе.

Загалом, можна сказати, що вбивство Георгія стало тим каталізатором, який дав вихід соціальній напрузі та протиріччям того часу.

«Протягом 90-х в Україні визріли соціальні протиріччя між великим капіталом, поєднаним з державним апаратом, та усіма іншими соціальними групами, яких визискували олігархи. Олігархічна соціальна система вимагала гарантій свого існування. І таким гарантом і арбітром олігархії стала політична Система президентського авторитаризму, яку вибудував Кучма» [92].

Хронологічно дані події можна розділити на два етапи:

1. 15 – 27 грудня 2000 року.

Участь брала велика кількість політичних партій та громадських організацій («Батьківщина», «Соцпартія України», «Українська комуністична спілка молоді» тощо). Вимагали відставки президента, голів силових відомств та проведення експертизи у справі Г. Гонгадзе.

2. 14 січня – 9 березня 2001 року.

Даний етап мав більш масовий характер. «Точну кількість що мітингують оцінити складно, оскільки колони розтяглися по всій центральній вулиці столиці, а також через велику кількість роззяв. Журналісти оцінили кількість присутніх в 5-7 тисяч. Радіо “Ехо Москви” з посиланням на міліцію передало, що у акції взяли участь 30 тисяч демонстрантів» [31].

Відбувалися мітинги та демонстрації все з тими ж вимогами. Свого піку акція досягла 9 березня, коли почались масові сутички між протестувальниками та бійцями загону «Беркут». Завершилась затриманням багатьох учасників акції. Вимоги мітингуючих були частково задоволені, проте головна вимога – відставка президента так і не була виконана.

Загалом, вже на прикладі акції «Україна без Кучми» ми можемо спостерігати ті «характерні» риси та методи боротьби влади з тими хто не задоволений проваджуваною нею політикою у різних сферах життя країни. До основних можна віднести використання грубої фізичної сили у вигляді збройних формувань («Беркут»), безпідставні затримання учасників акцій протестів, і вбивство «особливо небезпечних» для влади осіб.

«Потому до самої ночі міліція на вокзалах і станціях метро затримувала молодих людей, які могли бути симпатиками противладних рухів. Розпізнавали таких дуже суб'єктивно. Хапали не лише того, хто мав акційну символіку. Затримали багатьох непричетних до подій, оскільки приводом до затримання були поміж іншим значки з національною символікою на одязі або сумці, а також українська мова спілкування... » [90].

Після силового розгону, акція «Україна без Кучми» закінчилась, хоча під стінами Генпрокуратури України мітинги із вимогами належного розслідування вбивства Г. Гонгадзе продовжувалися на протязі всього 2001 року. Людей, яких було заарештовано та засуджено за участь у протестах Парламентська асамблея Ради Європи визнала політичними в'язнями.

Навесні 2001 року було відправлено у відставку міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка, на якому вважалося й лежала вся відповідальність за наказ про організацію стеження за вбитим журналістом.

Наступна масштабна акція протесту під назвою «Повстань Україно!», була проведена у столиці восени 2002 року. Однак і вона не змогла вплинути на хід розслідування. Причетність Кучми та людей з його близького оточення не було доведено, а імена людей, які були задіяні у викраденні та вбивстві Г. Гонгадзе так і не були названі.

Виходячи із вищеописаного, можна сказати, що акція «Україна без Кучми» стала першою масштабною акцією протесту в історії незалежної України. Так, приводом до неї стало вбивство відомого журналіста Георгія Гонгадзе, проте справжні причини мали соціальний характер. І це можна прослідкувати за кількістю людей, що вийшли на протест. Їх було не 5 і не 10 тисяч, а набагато більше (за підрахунками приблизно 50 – 100 тис. чол.), тобто навряд чи всі вони особисто знали вбитого журналіста, але ніхто не хотів, щоб така трагедія сталась ще з кимось.

Вже під кінець свого другого терміну на посту президента України, Л. Кучма почав підшукувати собі наступника. У промові до дня Незалежності України в 2004 році яскраво простежується дана думка: «...спадковість політичного курсу, нарощування рекордних темпів соціально-економічного зростання і таке ж прискорене на цій основі піднесення життєвих стандартів громадян» [41].

Однією ж з причин поразки даного протестного руху стало те, що організаторам акції не вдалося надати руху масового характеру, в своїй більшості, через те, що на той час був відсутній доступ до ЗМІ, а саме до незалежних. Однак, хоча протестувальникам і не вдалося досягнути всіх цілей, акція «Україна без Кучми» зробила вагомий вклад в еволюційний процес тогочасної України, посприявши появі великої кількості нових громадських організацій та опозиційних політичних партій.

Таким чином, вимоги учасників протестної акції були частково виконані, але соціальне напруження та протиріччя нікуди не поділися. Саме вони і являть себе світу вже у 2004 році.

2.3. Помаранчева революція

Як ми знаємо, Помаранчеву революцію було організовано і проведено прихильниками В. Ющенка на виборах президента 2004 року, після того, як ЦВК оголосила попередні результати, згідно яких переміг його опонент – В. Янукович. Акція протесту взяла свій початок 22 листопада 2004 року і

була реакцією на масові фальсифікації на виборчих дільницях, які вплинули на кінцеві результати виборів.

У кожній історичній події завжди є свої причини та передумови і Помаранчева революція не є винятком. Якими ж були причини даної події? Загалом, багато спеціалістів різних галузей намагалися знайти відповідь: політологи, журналісти, історики, економісти та багато інших. Частина дослідників схиляються, наприклад, до системи моральних цінностей людини. Тут можна згадати того ж Віктора Януковича, який вважав, що «ці (соціальні – прим. авторки) несправедливості, увійшли у велике протиріччя з реальними бажаннями людей, які завжди мріяли про краще життя і свободу» [44, с. 441].

На думку ж інших – причиною даного вибуху суспільного протесту є фальсифікація виборів. «Так вважають американський політолог А. Лівен, американський політичний оглядач Джордж Мелоун, британські політологи Тимоті Ешта, Тимоті Снайдер і багато інших» [44, с. 422].

Щодо передумов, то тут дослідники звертають увагу на те, що задовго до подій пізньої осені 2004 року, прихильники В. Ющенко змогли провести доволі емку ідеологічну роботу серед українського населення, завдяки якій більша частина суспільства засвоїла те, що невдача Віктора Андрійовича на майбутніх (для того часу) виборах може статися лише в разі фальсифікації виборів.

Авторка вважає доцільним також розглянути хронологію основних подій Помаранчевої революції.

21 листопада 2004 року було проведено другий тур голосування президентських виборів в Україні. За результатами першого туру далі пройшли два кандидати: Віктор Ющенко від опозиції та, ставленик Л. Кучми, Віктор Янукович від Партії Регіонів.

22 листопада, на наступний день після проведення другого туру голосування президентських виборів, стало очевидно, що вибори було проведено із численними порушеннями та їх результати були

сфальсифіковані, адже офіційні попередні результати сильно різнилися з даними екзит-полів.

23 листопада у столиці та у ряді регіонів почалися мітинги на підтримку В. Ющенка та протести проти фальсифікації виборів.

24 листопада було оголошено остаточні результати виборів, згідно з якими В. Янукович визнавався переможцем. В свою чергу, голова опозиції В. Ющенко виступив перед мітингувальниками із закликом залишатися на Майдані, почати «Помаранчеву революцію» та змусити владу визнати фальсифікацію виборів.

«Шановні друзі, я переконаний, що ми, як чесний народ, переживемо цей складний іспит, доб'ємося перемоги, яку визнає влада. Тому я хочу звернутися до кожного із вас і сказати: мої дорогі друзі, не розходьтесь! Будьте на Майдані. До нас з усієї України на поїздах, автомобілях, літаках їдуть та ідуть десятки тисяч людей. ...Тому збережіть цей дух, який у вас зараз є, бо вашими вустами зараз говорить ваша Віра, а це – головне, що дає сили» [13 с. 348].

3 грудня 2004 року Верховний Суд України визнав, що результати другого туру виборів є недійсними та призначив переголосування. Пізніше, Верховна Рада зробила ротацію у складі Центральної виборчої комісії (ЦВК) і прийняла певні поправки до закону про вибори президента, метою яких було перекриття основних шляхів фальсифікації виборів. Також, не слід забувати, що разом із поправками була затверджена і конституційна реформа, яка обмежувала владні повноваження президента та, в свою чергу, передавала Кабміну та парламенту частину його повноважень.

«З огляду на неможливість установити результати реального волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі шляхом установлення підсумків повторного голосування і з огляду на те, що проведене 21 листопада повторне голосування не змінило статус кандидатів, Суд вважає за необхідне відновити права суб'єкта виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування, за правилами, визначеними

Законом, про вибори президента. (...) Рішення остаточне й оскарженню не підлягає» [13, с. 370].

В ході ж повторного голосування, яке було проведене 26 грудня, найбільшу кількість голосів, а разом з тим і перемогу, отримав Віктор Ющенко.

Якщо західні партнери вітали Україну за спротив фальсифікації та свободу волевиявлення громадян, то реакція Росії мала кардинально інший характер «...в Москві вважали, що українська революція - це смертельна зрада з боку частини партнерів Росії в Європі й Північній Америці. Москва вважала відкриту підтримку продемократичних протестів в Україні з боку Заходу актом міжнародної агресії. Кремль вважав, що це була відкрите втручання у "внутрішні справи" Росії й підтвердження невблаганної ворожості західного світу» [105].

Звертаючи увагу на характер Помаранчевої революції, то тут думки істориків, політологів та інших людей, що цікавляться даним питанням, також розійшлися. Одні вважають, що це була типова «буржуазна революція», яка, проте, не змінила докорінно суспільний лад, а лише призвела до ротації політичної еліти; інші мають думку, що дані події мають характер націоналістичної революції правого або лівого спрямування, а дехто і зовсім схиляється до думки що це була лише революція в свідомості суспільства «“Помаранчева революція” не змінила ні політичного режиму ні соціального ладу в Україні. Змінилися люди, але визначальні правила залишилися ті ж самі» [94].

Також, не можна оминати увагою думку Юрія Мацієвського, який вважає, що «Виразною рисою “Помаранчевої революції” є те, що ці події не потрапляють ні в категорію революції, ні в категорію транзиту. В Україні стара влада була повністю позбавлена легітимності, проте не ні на застосування сили після початку масових акцій протесту, ані на відмову від здійснення повноважень» [63].

Соціальна база даного протестного виступу є доволі строкатою, як за віковим так і за соціальним станом. В своїй більшості, рушійною силою подій 2004 року став середній клас і, можливо, саме цим фактом пояснюється мирний характер Помаранчевої революції.

Не останню роль в протестах того часу зіграла і молодь, студентство. Молоді люди, маючи за спиною досвід участі у протестних акціях своїх колег початку 90-х рр. ХХ ст. та живучи вже в незалежній країні, стали фактично носієм нового світогляду. Тут ми можемо побачити, наскільки глибоко інтегрованим у світовий простір інформації стало нове покоління, чим і пояснюється доволі високий рівень залучення у розвиток суспільно-політичних процесів та активна громадянська позиція. Молодь стала більш вимогливою до держави та дій влади.

Проте, треба зазначити, що суспільна підтримка регіонів була обмежена територіально. «...її (*Помаранчеву революцію* – прим. авторки) підтримували переважно мешканці західних і центральних областей України, в той час як український Схід і Південь у своїй масі надали свою підтримку Віктору Януковичу» [44, с. 448].

Ведучи мову про підсумки та результати Помаранчевої революції, можна сказати, що це доволі дискусійна тема і однозначної оцінки даних подій на сьогоднішній день немає.

Багато дослідників даної теми вважають що Помаранчева революція була значною, позитивною подією української історії, яка допомогла сформувати громадянське суспільство та досягла поставлених перед нею цілей. «Великі позитивні зміни в українському житті німецький політолог Р. Ліндер вбачає в тому, що вже у революційні дні сформувалася громадянська воля українців, якої раніше не було, а також в тому, що тоді в нашій країні виникла нова, набагато більш висока політична культура» [44, с. 451].

Що ж сприяло успіху Помаранчевої революції? На думку громадського діяча Т. Шамайди тут можна виділити декілька пунктів:

1. *Чіткість вимог і мети.* Зусилля всіх учасників були зосереджені на єдиній меті – не дати сфальсифікувати вибори. Загалом, погляд на майбутнє та мотивація до дій у всіх була різною, проте в дні протесту на Майдані абсолютно всі причетні працювали на єдину мету.
2. *Єдність учасників акції.* Тут ми можемо бачити, що всі опозиційні партії, різні громадські рухи та, звісно, сам штаб Ющенка дуже добре координували свої дії. Якщо виникали якісь конфлікти або спірні питання, то вони обговорювались та приходили до загальноприйнятого для всіх учасників спільного консенсусу «...потужний інтегруючий імпульс Майдану: єднання наметового містечка і міста, єднання протестантів і органів правопорядку (“міліція з народом”)...» [97, с. 98].
3. *Єдиний символ (символіка).* Як ми знаємо, помаранчевий колір (повітряні кульки, прапорці, стрічки) був усюди. Цей колір і став для людей своєрідним об’єднавчим символом, символом даної революції.
4. *Інформування та агітація.* «Людам на Майдані масово роздавалися помаранчеві стрічки, прапорці, наліпки, листівки, газети. Ця ж продукція поширювалася партійними і громадськими агітаторами в різних куточках Києва і всієї країни. Це давало можливість прорвати інформаційну блокаду і підтримувати загальну «помаранчеву» атмосферу» [73].
5. *Залучення людей до акції.* Цьому приділили величезну увагу. «Було розгорнуто широку роботу у навчальних закладах, установах, на вулицях, базарах, у транспорті» [73]. Організатори вважали важливим залучити до участі в протесті якомога більше людей. Також, треба зазначити, що не останнє місце займало питання організації масового та швидкого підвозу людей до Києва та забезпечення їх тимчасовим житлом.

Проте, чимало істориків, політологів та інших спеціалістів з даної теми не погоджуються з позитивними оцінками Помаранчевої революції від своїх колег. Загалом, на їхню думку, не можна концентрувати увагу лише на зрушеннях в суспільному житті, а треба звернути увагу і на економічну складову післяреволюційного періоду. Американський політолог А. Лівен зазначає, що «постпомаранчеві» реалії України мали такий вигляд «яскраво виражена стагнація в українській економіці, а, крім того, зупинка в реалізації запланованих суспільних реформ і швидкий розкол правлячої владної коаліції» [44, с.452].

Стимулом для населення вийти на масштабні акції протесту стало бажання захистити свої права, що являє собою реалізацію суспільного потенціалу у тих умовах що склалися.

Важливим буде зазначити, що однією з відмітних рис подій 2004 року є спонтанна суспільна організація. Самоорганізація суспільства та його об'єднання навколо зазначеної проблеми, стала тим фундаментом для ефективності громадських протестів.

Загалом, підвести підсумок Помаранчевої Революції можна словами дослідника Юрія Мацієвського: «...суспільний поштовх 2004 р. виявився заслабким, щоб змінити систему. «Помаранчева коаліція» розпалася в першу чергу через внутрішні протистояння. Крім того, ідеали Майдану разом з ідеєю зближення із Заходом залишилися невиконаними» [63].

Після закінчення Помаранчевої революції почався період, який характеризувався відносною свободою ЗМІ, вільними та чесними виборами, свободою мирних зібрань. Дана ситуація створила потрібні умови для розвитку та діяльності громадянського суспільства.

2.4 Революція Гідності

Із приходом на пост президента України Віктора Януковича ситуація в країні мала всі ознаки системної кризи, хоча політична система і почала стабілізуватися.

Так званий клан «донецьких» після приходу до влади поставив собі за мету швидко сконцентрувати повноваження у своїх руках, закріпити особистий вплив на місцях та перемогти на наступних парламентських виборах, які в свою чергу, дозволили б їм сформувати однопартійну більшість та забезпечити собі перемогу і на наступних президентських виборах.

Прийшовши до влади, Віктор Янукович та уряд Азарова почали провадити реформи для подолання наслідків світової економічної кризи 2008 – 2009 років та періоду своїх попередників. Було проголошено проведення низки реформ: податкової, пенсійної, судової і т.д., а також обрано вектор подальшого курсу на європейську інтеграцію. «Причина полягала в тому, що Президенту, з його командою, була потрібна суспільна підтримка. Без неї набагато важче було б завершити будівництво надцентралізованої вертикалі влади, яке він почав відразу після виборів. Підживлення інформаційного простору повідомленнями про плани проведення спортивних заходів (Євро-2012 та ідеєю проведення зимової олімпіади) мали на меті створити імідж реформаторів і забезпечити легітимність» [58, с.310].

Вже перші ж кроки нової влади стали підставою для поступового накопичення протестних настроїв в українському суспільстві.

У внутрішній політиці можна помітити поступове обмеження демократичних свобод і придушення опозиції. Доходи країни було переділено між невеликою кількістю чиновників та вищих посадових осіб.

30 вересня 2010 року згідно з рішенням Конституційного Суду України Віктор Федорович повернув президентсько-парламентську республіку і тим самим розв'язав собі руки. «Із поновленням первинної редакції Конституції України 1996 р. поняття коаліції взагалі зникло. Парламент повернувся до моделі парламентської більшості – опозиції і став підконтрольний Президентові» [63, с.343].

Загалом, причин для вибуху суспільного невдоволення в той час було досить багато, проте, ми зупинимось на найбільш яскравих та вагомих:

1. *Русифікація* (надання російській мові статусу регіональної у багатьох областях України, а також наміри зробити її другою державною);
2. *Наступ на малий та середній бізнес* (згортання масштабів малого та середнього бізнесу, розширення сфери впливу великого; спроби прийняття проекту нового Податкового Кодексу у грудні 2010 року);
3. *Руйнація фінансової системи країни* (зростання боргового навантаження на економіку, зменшення золотовалютних резервів Національного Банку України, збирання податків наперед і т.д.);
4. *«Харківські угоди»* (підписання Віктором Януковичем та Дмитром Медведєвим угод, згідно яких було продовжено термін перебування Чорноморського флоту РФ в Севастополі до 2042 року з продовженням автоматично на п'ять років. Все це було зроблено в обмін на здешевшання російського газу для України).

Першим видимим спротивом проти політики, яку провадила нова влада став Податковий Майдан (22.09.10 – 3.12.10). Поштовх до нього – прийнятий Верховною Радою новий Податковий кодекс. «У рейтингу сприятливості податкових систем за 2010 рік Україна виявилась на 181 сходинці зі 183 країн. У рейтингу сприятливості ведення бізнесу – на 142 місці зі 183 країн, а в рейтингу економічної свободи стала 162 зі 179 країн і 43 із 43 з тих, що були включені до рейтингу в Європі. Який відсоток економіки перебуває в тіні? Як зізнавалися самі податківці, «у тіні – не 30, не 50, а всі 90 відсотків економіки». За індексом сприйняття корупції Україна стабільно перебуває серед найбільш корумпованих країн Європи. Станом на 2009 р. ми були на 146 місці зі 180 країн. Станом ще на 1999 р., за індексом захоплення держави, з 22 посткомуністичних країн Україна опинилась на третьому місці поряд з Росією, після Азербайджану і Молдови» [63, с.315].

Вже з грудня 2010 року почалися судові переслідування Юлії Тимошенко – лідера опозиції та колишнього прем'єр-міністра України. В серпні 2011 її було заарештовано, а вже в жовтні суд визнав її винною в тому,

що вона перевищила службові повноваження і нанесла збитків «Нафтогазу». Була засуджена на 7 років ув'язнення з виплатою усіх завданих збитків.

Звістка про це звісно обурила громадськість як в Україні так і закордоном. Багато світових лідерів вбачали в її справі політичний мотив.

«Уже за перший рік президентства В. Януковича в Україні суттєво погіршилася ситуація зі свободою слова, діяльності ЗМІ та незалежності правосуддя. Міжнародні організації зафіксували зниження зазначених та інших показників» [63, с.347].

Слідом за Юлією Володимирівною було засуджено колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. Термін – 4 роки ув'язнення з конфіскацією майна та неможливістю, строком три роки, обіймати державні посади.

Влітку 2012 року на території України та Польщі відбулося «Євро 2012». Звісно, це сприяло деякому патріотичному піднесенню в суспільстві.

Вміло скориставшись патріотичним піднесенням, влада на початку липня ухвалила скандальний Мовний закон, який, по факту, розширював сферу вживання російської мови.

Прийняття цього мовного закону спровокувало новий, Мовний майдан (3.07.12 – 8.08.12). На жаль, і цей виступ не увінчався успіхом і акція зійшла нанівець.

Після виборів до Верховної Ради 2012 року диктаторські риси політичної влади В.Януковича почали посилюватися. Формується так званий «клан Сім'ї» та, по суті, відбувається розграбування державного бюджету країни. Вектор розвитку все частіше змінювався на російський, економічний розвиток країни бажав кращого, та корупція сягала просто захмарних масштабів, зовнішні та внутрішні борги мали стійку тенденцію до накопичення.

«Свідоме порушення процедур ухвалення рішень і концентрація повноважень – дві взаємопов'язані риси президентства В. Януковича» [63, с.363].

Такі дії з боку діючої влади отримували все більший спротив в суспільстві. В березні 2013 року опозиція започаткувала акцію протесту під назвою «Вставай, Україно!». Проте, вона не користувалась значною підтримкою.

Та вже восени почалась нова хвиля протестів, яка в кінці повалила режим Януковича. Поштовхом до цього стала резонансна подія: відмова від про європейського вектору інтеграції.

Кабмін України 21 листопада 2013 року поставив на паузу підготовку до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, вмотивувавши це «відсутністю з боку ЄС підтримки України та вкрай жорсткими умовами для отримання кредиту МВФ» [58, с.24].

Відповідь на ці дії не змусила довго себе чекати: вже надвечір тисячі людей вийшли на вулиці Києва (в своїй більшості небайдужа молодь, студенти) та зібралися на Майдані, показавши тим самим свою підтримку євроінтеграції [Див. додаток А].

«Самоусвідомлення українським громадянським суспільством своєї ролі у розвитку країни перегукується зі знаменитим висловом Шарля де Голля про те, що “політика – це надто серйозна справа, щоб залишати її політикам”» [109, с. 220].

Сотні дівчат та юнаків вийшли на протестні акції через те, що не бачили свого майбутнього з Росією та мали власну точку зору щодо вибору вектору подальшого розвитку України.

«Ідеєю було показати, що молодь – це третя сила, яка не є громадською організацією чи політичною партією. Це просто молоде покоління, яке хоче заявити, що відхід від Євроінтеграції – це неправильний шлях і ми хочемо, щоби Україна продовжила цей рух. Ми не хочемо повертатися до сфери впливу Росії» [77].

Тиск українського суспільства не вплинув на рішення В. Януковича, 29 листопада 2013 року він відмовився підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом.

Вже наступного дня – 30 листопада – відбулася жорстока розправа над мітингувальниками: «На самому майдані – місиво. Пронизливі крики. Хтось зі студентів виринається з площі, намагається сховатися в підземному переході, але їх наздоганяє «Беркут», валить з ніг. Лупить кийками. Хтось уже стрімголов котиться вниз по сходах підземного переходу. Це моторошна картина. Хвилин за десять все було завершено» [58, с.64].

Загалом, багато дослідників схиляється до думки, що саме побиття студентів беркутом і стало тією «червоною лінією» перейшовши яку, влада спровокувала «вибух» народного невдоволення. Саме ця подія і поклала початок Революції Гідності.

Під Революцією Гідності розуміють суспільні зміни та зміни у політичній системі України, які були викликані протестом українців проти жорстокого та протиправного розгону студентів та активістів деяких громадських організацій вночі 30 листопада 2013 року. Бере свій початок від 21 листопада 2013 року, як протест проти відходу керівництва держави від закріпленого на законодавчому рівні курсу на Євроінтеграцію та подальшу відмову від нього.

Спочатку потрібно зацентрувати увагу на термінології даної теми. «Терміни “Революція Гідності” та “Єврореволюція” стосовно означених подій іноді використовуються в тому ж контексті, що й термін “Євромайдан” але мають інше семантичне навантаження: “Євромайдан” здебільшого застосовується в контексті організації, форми та місця проведення протестів на підтримку європейського вибору України — як складова Революції Гідності» [57].

Термін же «Революція Гідності» варто розглядати як суспільні та політичні зрушення, що були викликані зривом підписання Угоди про Європейську інтеграцію, та, власне, самим Євромайданом.

Вже 1 грудня тисячі людей вийшли на загальні збори громадян (Перше Віче, Марш мільйонів). Учасники зборів були шоковані та обурені жорстокими діями міліції (суч. Поліція), яку вони застосували до мирної

акції протесту студентів. Суспільство не могло дозволити щоб злочинні дії так просто зійшли владі з рук. Протестувальники вимагали, щоб відбулося розслідування подій 30 листопада та щоб Кабмін України склав свої повноваження й пішов у відставку.

Для багатьох людей саме побиття студентів 30 листопада стало тією причиною, яка змусила їх долучитися до протесту. «...я йшов не проти якоїсь політичної сили, я йшов проти бандитів, які били дітей на наших вулицях» [10, с. 109].

За різними даними у той день в центрі Києва, зібралось від 800 000 – до 1,5 млн. осіб. Один із учасників Революції Гідності, активіст Дмитро Гузій так описує події: «...прості люди, які стали жертвами свавілля, були готові захищати свою гідність. Те, що потім переросло у так звану Революцію гідності, було очевидно і зрозуміло вже тоді. Навіть усвідомлюючи, що був застосований той апарат право... ну, правоохоронцями їх назвати важко... розуміючи, наскільки недосконале й антисоціальне сьогодення, люди вірили в романтичну ідею майбутнього. І вже тоді було це почуття власної гідності» [9, с. 58].

Далі, для нагнітання суспільного невдоволення, біля Адміністрації Президента на Банковій була спровокована сутичка з працівниками міліції (ситуація з грейдером). Знову велика кількість постраждалих: «струс мозку, переломи кінцівок, вибиті або пошкоджені очі, перебиті пальці – найпоширеніші травми» [58, с.96].

Прокотилася хвиля затримань. Людей з розбитими головами, напівживих вкидали в автозаки та вивозили по відділках, потім присуджуючи кожному по декілька місяців за ґратами. Після цього інциденту у центрі Києва постав Євромайдан. Мітингарі наполягали на усуненні існуючої влади, проведенні реформ та відновленні курсу на європейську інтеграцію.

Проте влада і не хотіла чути вимоги народу. Через це, на «марші мільйонів» було ухвалено рішення про блокування урядового кварталу.

Очільники влади дали різку та жорстоку відповідь, в ніч з 10 на 11 грудня близько кількох тисяч бійців спец. підрозділу «Беркут», за підтримки внутрішніх військ, зробили спробу «зачистки» Хрещатика та Майдану Незалежності. Ця спроба не увінчалась успіхом.

На засіданні «Круглого Столу» між 3-ма представниками опозиції та Віктором Януковичем, так і не вдалося вирішити ні одного питання. Щоб протидіяти Майдану влада, в свою чергу, організувала Антимайдан, куди масово звозили проплачених прихильників Партії Регіонів.

Нова ескалація конфлікту відбулася 16 січня 2014 року з прийняттям, так званих, «Диктаторських законів», які обмежували права людей на протест.

Їх положення встановлювали:

- Заборона діяльності ЗМІ без держ. реєстрації;
- Вводилась кримінальна відповідальність за наклеп: від штрафу до обмеження волі строком до 2-х років;
- Кримінальна відповідальність за екстремізм: створення або розповсюдження матеріалів, які закликають до повалення існуючої влади;
- Заборона руху т/з у складі колони в кількості більше 5-ти одиниць. Відповідальність – від штрафу до вилучення автомобіля та позбавлення водійського посвідчення на строк до 2-х років;
- Обмеження громадян на участь у мирних мітингах. За балаклави, маски, шолом – штраф та арешт на 15 діб;
- Кримінальна відповідальність за блокування держ. будівель: ув'язнення строком до 5 років;
- «Заочне» судочинство;
- Видимі обмеження для використання всіх видів зв'язку та інші.

Ось так Україна перетворюється на диктатуру.

З 19 січня починається відчутне загострення ситуації. Відбувається спроба прориву до будинку Верховної Ради, у відповідь на яку підрозділи

«Беркуту» відповіли світло-шумовими гранатами, сльозогінним газом, гумовими кулями та водометами (що заборонено міжнародними конвенціями!). Зі сторони протестуючих в хід пішли «коктейлі Молотова», та палаючі автомобільні шини.

Для підбурення людей влада почала використовувати, так званих, «тітушок». Почались напади на учасників протесту. В свою чергу, кияни почали організовувати загони самооборони, тим самим не дозволяючи влаштовувати провокації.

22 січня 2014 року влада почала використовувати вогнепальну зброю проти беззбройних та беззахисних мирних людей. З'являються перші загиблі, серед яких Сергій Нігоян та Михайло Жизневський, які стали початком відліку життів Небесної Сотні. Проте, ніхто не бажав поступатися.

В період з 22 по 27 січня відбулося захоплення близько десяти обласних державних адміністрацій. У всіх обласних центрах проходять мітинги на підтримку Євромайдану.

Південь України не став виключенням, населення всіляко підтримувало ідеї київського Майдану. Наприклад, Ірина Бабич, активний учасник та ведуча сцени Миколаївського Майдану розповіла чому вона взяла участь у даних подіях: «Ми є патріотами України і хочемо жити в Європі, у європейській незалежній державі, й маємо кожен на своєму місці робити все для цієї мети. І тому ми вийшли на Майдан – щоб протестувати. В нас було таке відчуття, що ми повинні це зробити. Це якесь внутрішнє переконання, внутрішній поштовх» [8, с. 48].

Можливо одним з найдраматичніших етапів революції Гідності можна назвати події 18-20 лютого в Києві, які забрали життя сотні протестувальників.

18 лютого Верховна Рада відмовилася розглядати зміни до Конституції, які пов'язані з обмеженням повноважень очільника держави. Ці дії влади викликали невдоволення і призвели до зіткнень з працівниками силових

структур. Після цього учасників протесту відтіснили до Майдану Незалежності. Багато поранених та вбитих.

19 лютого беркутівці застосували проти людей бронетранспортери та міномети. Палав Будинок профспілок.

Станом на 20 лютого протестувальники перейшли до наступу та змогли витіснити силовиків до урядового кварталу. Вночі ВР затвердила постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України» [1].

21 лютого Віктор Янукович та лідери опозиції змогли підписати угоду щодо врегулювання кризи, яка була в країні.

Після отриманого 21 лютого ультиматуму Янукович залишившись без підтримки в Харкові, втікає до Росії. А вже наступного дня ВР підтримала Постанову про усунення В. Януковича з поста президента України та призначила позачергові вибори президента на 25 травня 2014 року.

З 23 лютого президентські обов'язки виконував Олександр Турчинов. Вже 27 лютого прем'єр-міністром було призначено Арсенія Яценюка. Утворено уряд, який підтримав Майдан.

Якщо порівнювати події 2013 – 2014 рр. та події Помаранчевої революції, то можна віднайти декілька спільних рис, однак вони будуть суттєво відрізнятися контекстом і динамікою. По-перше, обидва рази Майдан, як явище, виник у вигляді акції протесту, в яку вилилось суспільне невдоволення, та вона була направлена проти дій влади, призвівши до політичної кризи в державі та зміни влади. По – друге, Україна стала «яблуком розбрату» Заходу та Російської Федерації.

Однак, на відміну від подій 2004 року, Євромайдан характеризується активним використанням технологій інформаційно-комунікативного характеру. Після зриву підписання угоди про Асоціацію з ЄС, саме заклики у соціальних мережах допомогли зібрати небайдужих людей на акцію протесту проти дій влади. Навіть початок Євромайдану є результатом активного використання мережі Інтернет та соціальних мереж. В подальшому розвитку

Революції Гідності соціальні мережі також відігравали ключову роль, саме завдяки їм забезпечувалась мобільність учасників даного протестного руху.

Хоча авторка й не поділяє таких поглядів, однак, задля об'єктивної оцінки подій Революції Гідності потрібно проаналізувати думки різних дослідників, тому буде доцільним розглянути і точку зору представника російської історіографії на події 2013 – 2014 рр. в Україні.

І. Ігнатушко трактує Революції Гідності як «цивілізаційну революцію» саме в контексті цивілізаційного підходу типології держав. На її думку, події 2013 – 2014 рр. являють собою фазу загострення, яка супроводжувалася втратою територій, збройним конфліктом між прихильниками західного та східного векторів розвитку.

Вихід із ситуації що склалася для України вона бачить так: «... для збереження цілісності України та гідного, цивілізованого виходу із тривалої кризи необхідно звернутися до принципів та цінностей, які запропоновані тією ж західною цивілізацією (до якої тяжіє Україна): захист прав людини, толерантність, рівність громадян. Неможливо побудувати нову стабільну державу за ігнорування ціннісних орієнтацій та історико-культурної самоідентифікації жителів Південного Сходу України» [103, с. 104].

Події революції Гідності стали поворотним моментом у житті країни та її новітній історії. Тисячі людей вийшли на Майдан Незалежності, щоб відстояти своє право на вибір, право на світле майбутнє для кожного українця. Проте, як свідчить та сама історія, для українського народу боротьба за свої переконання ніколи не була безболісною. За все доводиться платити, і за свободу та звільнення від старих порядків Україна сповна розплатилася кров'ю своїх дітей.

Революція змінила також і студентство — вони зрозуміли, що можуть бути творцями змін у своїй країні, що їхнє слово та думка важливі.

Проаналізувавши ключові періоди політичного протестного руху в Україні, ми можемо виділити основні його етапи.

Спочатку звернемось до теоретичної моделі, яку запропонував Д. Ольшанський. Загалом, він виділяє 4 основних етапи політичного протестного руху в Україні – це бродіння, поворот, підйом та відкат.

1. *Бродіння* – його характеризує невиразне занепокоєння, соціально-політичний дискомфорт. «Відбувається атомізоване, неоформлене в ідеологічному плані невдоволення, що у більшості носить суто економічний характер» [40, с.177].
2. *Поворот* – тут прослідковується зміна настроїв суспільних мас. Відбувається перехід (поворот) від «невдоволення» яке може бути пов'язане з незадовільним станом тих чи інших сфер життя, коли йде дисонанс між бажаним та тим, що є реальним на даний момент, а власне, причини цієї розбіжності вбачаються саме у політичній сфері.
3. *Підйом* – на даній стадії з'являються вже масові настрої. В цей час із безлічі різних настроїв виокремлюється панівний, який, власне, і формує масу протестувальників. Циркулюючи у суспільстві даний настрій набирає обертів, стає більш інтенсивним та вимагає якомога швидшого вирішення. Частіше за все, даний етап призводить до реалізації вимог.
4. *Відкат* – відбувається, коли проблеми, що призвели до протестів були вирішені, а вимоги протестувальників задоволені. Протестні настрої ідуть на спад.

Однак, не завжди відбувається повний цикл даного сценарію. Наприклад, якщо вимоги суспільних мас були задоволені лише частково, а влада не зробила висновків із ситуації, то після короткочасного періоду спаду, все повернеться на точку старту.

Розглянувши найбільш відомі події політичного протестного руху на території України кін. ХХ – поч. ХХІ ст. можна зробити висновок, що за кожною, із наведених в даному розділі, масштабною акцією суспільного невдоволення стоїть щось більше ніж просто прагнення зміни політичних

гравців. В своїй більшості, люди виходять для того, щоб відстояти власне бачення майбутнього, власні свободи, цінності та ідеали які влада не хоче визнавати.

Проаналізувавши головні аспекти протестного руху політичного характеру ми з'ясували, що всі протестні рухи проходять декілька стадій, які складають своєрідний «сценарій», за яким відбуваються події. Загалом, протестний рух має своєрідний «хвилеподібний» характер та проходить декілька стадій: зародження, розвиток, каталізацію, пік або вибух та спад.

Треба ще відзначити, що протести 90-х рр. ХХ ст. помітно відрізняються від протестів початку ХХІ ст. своїм ненасильницьким характером та масштабами, а люди для досягнення поставлених перед собою цілей обирали методи мирних мітингів та демонстрацій.

На противагу їм, події початку ХХІ ст. дуже часто мають насильницький характер та приймають вигляд масштабних акцій протесту, з великою кількістю учасників. В ході збройних сутичок протестувальників та їх опонентів (спец. підрозділи силових структур) використовується зброя та інші небезпечні предмети, що можуть призвести до отримання травм або навіть смерті.

Розділ 3.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОТЕСТНІ РУХИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Незадоволення населення, або певних його суспільних верств і груп своїм соціально-економічним становищем може знаходити вихід у різноманітних акціях протесту. Тим паче, у наш час, причин для невдоволення більш ніж достатньо. Наприклад, високі тарифи на комунальні послуги, різке збільшення кількості податків, захмарні ціни на базові продукти харчування, ситуація з коронавірусом та бездіяльність влади щодо цього тощо.

У суспільстві посилюється напруження, яке пов'язано із внутрішньо-економічно ситуацією, невизначеністю ситуації на Сході України, а також (дивлячись на сучасний стан речей) і ймовірність розширення зони дії російської агресії та подальшої ескалації конфлікту.

Зазвичай, громадська думка пов'язана з питаннями взаємоузгодження між собою економічного розвитку та соціальної сфери являє собою і реакцію та певні трансформаційні процеси, які мають місце в суспільстві. Звісно, з однієї сторони, суспільним уявленням властива певна інерційність (адже сформована протягом тривалого часу система цінностей і норм досить важко пристосовується до змін), саме через це, нововведення в економічній сфері не отримують бажаної владою підтримки суспільства.

Однак, з іншої сторони, найбільш точним показником ефективності чи не ефективності тих чи інших реформ є саме оцінки та очікування населення, врахування яких дозволяє владі вносити корективи в шляхи та інтенсивність перетворень.

Провівши ретроспективний аналіз найбільш актуальних соціальних проблем українського суспільства було виявлено, що високим є рівень стурбованості населення саме проблемами матеріального характеру. Не дивлячись на помітне зростання загального добробуту, населення оцінює його не дуже високо. Звісно, тут є вагомі вікові відмінності в оцінюванні

перспектив позитивних змін в житті, які пов'язані із матеріальним станом. «Якщо молодь висловлює більш-менш високий рівень надії на поліпшення життя в найближчому майбутньому (серед 18 – 28-річних респондентів 69% сподіваються на позитивні зміни), то з віком ці надії суттєво скорочуються (серед 40–49-річних очікують позитивних змін матеріального становища 48%, а серед 50–59-річних – лише 42%)» [32, с. 90].

Коли держава тривалий час нехтує важливими для суспільства проблемами, то у людей виникає відповідна реакція невдоволення та недовіри до дій влади. Дана ситуація спонукає суспільство створювати різні об'єднання, які б мали на меті вирішити конкретні проблеми на загальнодержавному або ж на місцевому рівнях. У бажанні привернути до своєї проблеми увагу громадськості та показати державним органам влади, що вони не належно виконують взяті на себе зобов'язання, народжується ідея протесту.

Частіше за все, суспільством обстоюються базові демократичні цінності та соціально-економічні вимоги, такі як права людини, громад, поліпшення умов праці, соціальний захист та ін.

Однак, слід зауважити, що навіть якщо протестні рухи досягали своєї мети та вимоги протестувальників було виконано – це не давало гарантій, що учасників даних акцій не розчарують їх результати. Зберігається також і висока ймовірність повторення як в локальному, так і в загальнодержавному варіанті.

На відміну від протестних рухів політичного характеру, протестні рухи із соціально-економічними вимогами вирізняються певною розпорошеністю, децентралізацією. Прослідковується відсутність яскравих лідерів протестних акцій, що, в свою чергу, ускладнює для влади завдання налагодження конструктивного діалогу із протестувальниками та зводить нанівець можливість якомога швидше прийти до спільного консенсусу.

Важливим моментом є те, що переважна більшість протестних рухів соціально-економічного характеру відбувалися мирно, а насильство якщо і

застосовувалося, то лише як відповідь на дії влади, коли з її боку були спроби силового придушення протесту.

3.1 Активізація протестних рухів шахтарів 1989 – 1998 рр.

У період літа 1989 року, на тлі проведеної в Радянському Союзі політики перебудови почала підніматися хвиля масштабного протестного руху. Велелюдні страйки прокотилися по багатьох шахтарських регіонах СРСР: Карагандинському басейні, Кузбасі та, в тому числі, на території українського Донбасу.

Передумовою початку масових протестних акцій в даних регіонах стало зменшення забезпечення товарами промислового та продовольчого характеру у рамках масштабного дефіциту в Союзі. До причин наростання невдоволення шахтарів можна віднести також неналежне виконання техніки безпеки на видобувних підприємствах, часті каліцтва та смерті робітників, мізерні зарплати та низький рівень життя.

Станом на 15 липня 1989 року загалом на Донбасі та територіях Західної України страйкувало близько 250 шахт та видобувних підприємств. Виступи не мали стихійного характеру, рішення про проведення протесту ухвалювалося на рівні керівництва тією чи іншою шахтою, а неявку на протестну акцію вважали прогулом на робочому місці.

В основному вимоги протестуючих шахтарів України, на той час, не мали політичного характеру. «Незрозуміло, чому нині ми повинні поділяти цей політичний екстремізм» [96].

Результатом загальносоюзного шахтарського страйку стало прийняття Постанови Ради міністрів СРСР від 3 серпня 1989 року. В даній постанові влада обіцяла виконати всі вимоги протестувальників, забезпечити рентабельність шахт та наділити їх певною економічною самостійністю.

У серпні цього ж року Компартія України все ж таки визнала, що причинами страйків робітників шахт стали неналежні умови праці та недостатнє соціально-економічне забезпечення працівників та їхніх родин.

Однак, дуже швидко стало зрозуміло, що комуністична влада не стане виконувати дані шахтарям обіцянки. У 1990 році протести все ще продовжувались. В цей час у вимогах протестувальників вже починає прослідковуватись і політична суб'єктність. Наприклад «Перший з'їзд шахтарів підкреслює повну незалежність робітничих організацій вугільної та гірничодобувної промисловості від будь-яких політичних утворень. Наше прагнення до незалежності визначає й наше ставлення до КПРС» [96].

В Москві всі вимоги було проігноровано, тому страйкарі вирішили змінити вектор та звернутися напряму до Києва.

Дев'яності роки стали переломним етапом в історії України, не тільки в політиці, але й в соціально-економічній сфері життя суспільства. Тут, одними із перших, свій голос подали шахтарі.

Загалом, масові страйки шахтарів відбувалися близько десяти років. Люди вимагали для себе гідних умов праці та погашення боргів із зарплат, які і до цього не виплачувались роками.

Загальноекономічна криза на теренах Радянського Союзу наклала свій відбиток і на гірничу галузь: середня тривалість життя робітників шахт сягала на той час всього лише 38 років, зважаючи на велику кількість випадків травматизму та навіть загибелі, складних санітарних умов праці, неефективне управління шахтами та відсутність модернізації наявного обладнання.

У березні 1991 року на Донбасі розпочався масовий страйк робітників шахт. Станом на весну цього ж року, за даними різних джерел, страйкувало близько 40 % від загальної кількості всіх шахтобудівельних організацій та шахт в регіоні. Акцію підтримали і їхні колеги із Львівщини.

Цікавим є те, що в цей раз до вже звичних соціально-економічних вимог було додано і вимоги політичного характеру. Наприклад, серед таких вимог можна назвати: розпуск КПРС и КПУ, заклики до перевиборів у

Верховну Раду УРСР та ін. «У шахтарські страйках 91-го року уже почалось звучання, що потрібно ухвалювати якесь рішення з організації держави» [95].

Також, слід згадати, що лідери страйковий комітетів шахтарів стали гостями та делегатами Установчого з'їзду НРУ за перебудову. Петро Побережний, один із лідерів шахтарських страйкомів навіть мав можливість виступити. Проте, нажаль, об'єднання руху шахтарів та національно демократичного руху так і не сталося.

Друга хвиля шахтарських протестів стала однією із наймасовіших за всю українську історію. Причиною цьому стало різке підняття цін на продовольство. Початок страйку дали робітники шахти ім. Засядька, проте він дуже швидко охопив і інші донецькі підприємства та підприємства інших областей.

Однак, тут шахтарі, наряду із соціально-економічними вимогами, висунули й претензії до керівництва країни. Даний момент в подальшому стане однією із причин проведення дострокових парламентських та президентських виборів у 1994 році.

В червні 1993 року розпочався один із найбільш масових страйків шахтарів Донецького регіону. За інформацією місцевої преси, на той час оголосило страйк майже 230 шахт із 250, до них долучилася велика кількість шахтобудівних управлінь, підприємств машинобудівної, металургійної, хімічної промисловості та багатьох інших галузей.

Як згадує колишній шахтар та учасник подій В. Стратан «У 1993 році у нас був дуже потужний страйк. Ми змінили і шахтоуправління, і владу в Краснодоні (нині Сорокіне, Луганська обл.) повністю міську владу. Такими діями ми і домагалися своїх прав» [95].

У червні страйкарі та урядова комісія уклали між собою угоду, яка хоч і частково, проте задовольнила вимоги протестуючих, було оголошено про закінчення страйку. Але, все так швидко не припинилося, протести

продовжувалися в різних містах. В своїй більшості вигоду від угоди отримали лише директори шахт, а не самі робітники.

Страйки продовжувалися й далі, у наступні роки. «У 1995-му уряд скасував дотації вугільній галузі. Шахтарі мітингували майже весь рік — вимагали виплатити заборгованості із заробітної плати та повернути дотації. Наступного року їх поновили, але із шахтарями не розраховувалися» [95].

Вже у літку 1996 року розпочався черговий страйк, донеччан знову підтримали їхні колеги із Західної України. Люди були змушені перекидати навіть залізничні шляхи, а все для того, щоб влада їх нарешті почула. Звісно, однією із головних вимог стала виплата боргів по заробітній платі, які до 1997 року накопичувались, а разом із боргами у шахтарів накопичувалось обурення бездіяльністю влади.

Однією із наймасовіших подій та кульмінацією періоду протестів стала піша хода шахтарів Західного Донбасу на Київ навесні 1998 року. Шахтарі на протязі трьох тижнів йшли в столицю через велику кількість українських міст. Після цього були й менш масштабні походи до Києва.

Безпосередні учасники подій згадують це так: «У нас в об'єднанні працювало на той час 40 тисяч чоловік. 15 травня вийшли на Дніпропетровськ приблизно 5-6 тисяч людей. 17 травня прийшли до Дніпропетровська. Постукали там тиждень касками. Приїхав Голубченко — перший віце-прем'єр і каже: “Хлопці, скільки не сидітимете – грошей не буде». Ну, не буде, так не буде. Чого ми будемо сидіти?! Пішли на Київ”» [95].

В день Незалежності України – 24 серпня 1998 року – шахтарі планували провести чергову акцію протесту, проте вона закінчилась так і не почавшись. Учасників жорстоко розігнали загони «Беркуту» - це був перший в історії незалежної України силовий розгін протесту шахтарів. Внаслідок цих подій постраждало близько 20 шахтарів, біля 15 працівників міліції та спеціального підрозділу «Беркут».

У грудні цього ж року, гірник О. Михалевич, доведений до відчаю здійснив акт самоспалення перед будівлею Луганської обласної адміністрації.

У передсмертній записці чоловік написав: «Не можу більше терпіти і чекати на якісь обіцянки. Не вірю я і в те, що 15 числа виплатять борги із заробітної плати. Тому я і наважився на цей вчинок. Набридли знущання з боку керівництва шахт і адміністрації. Це не вихід, але, може, через мій вчинок все вирішиться швидше. Сам я тверезий, у нормальному стані. Відповідаю за свої дії» [95].

17 грудня борги за довгі місяці без зарплати було повернено, страшно, що для того, щоб влада почала діяти людині довелося принести в жертву своє життя.

Шахтарські протести 90-х рр. ХХ ст. стали своєрідним початком соціально-економічних протестних рухів на території України. Вони довели, що голос суспільства є важливим і держава повинна з ним рахуватися.

Проаналізувавши шахтарський рух на території України у визначений темою дослідження період, можна дійти висновків, що він має ознаки більше змішаного протестного руху ніж чисто економічного, адже працівниками шахт обстоювалися вимоги як політичного, так і економічного характеру. Вимоги політичного характеру у лавах шахтарів починають прослідковуватися вже на початку 90-х рр.

Одними із відмінних рис шахтарських протестів можна вважати масовість та згуртованість їхніх учасників, які допомогли людям відстояти свої права та змусити владу звернути увагу на їхні проблеми.

Глибока криза в економіці, зокрема у галузі вугільної промисловості, стала причиною нестабільності в шахтарських регіонах. Великомасштабні протестні акції в період 90-х рр. відбувалися майже щороку, іноді набуваючи навіть доволі кривавих форм. Шахтарі стали тією рушійною силою, що змусила владу України рахуватися із вимогами суспільства. Вони з кожною новою акцією протесту все частіше змушували державу йти на поступки та вирішувати поставлені перед нею питання.

На рубежі тисячоліть кількість протестів працівників вугільної промисловості почала швидко зменшуватися, а згодом, і зовсім зійшла нанівець. На початку 2000-х рр. Донбас став доволі апатичним регіоном та, все частіше, просто слухняно виконував вимоги влади. Однією із причин такої різкої зміни стратегії поведінки можна вважати занепад даної галузі промисловості та розчарування у владі.

3.2 Особливості протестного руху 2010 – 2016 рр.

Після доволі насичених на протести 90-х рр. XX ст., початок 2000-х рр. XXI ст. виявився більш скудним на протести з соціально-економічними вимогами. В цей час вектор протестних виступів в більшій мірі було направлено на сферу політики та дій влади.

Стабільність та певне економічне піднесення, що мали місце в період 2000 – осені 2008 рр. не були чинниками, що сприяли протестам пов'язаним із соціально-економічним сектором. В цей час можна прослідкувати лише поодинокі виступи через шкідливий вплив деяких підприємств, що чинять шкоду оточуючому середовищу та конфлікти із забудовниками. З осені 2008 року (світова економічна криза) ситуація починає різко змінюватись. Простежується збільшення кількості та частоти протестних акцій.

Важливими та корисними для дослідження даної теми є статистика динаміки протестних рухів. Однак, довгий час аналіз цього явища в Україні не здійснювався (період від здобуття Незалежності – до 2006 року). Інформацію ж, в більш менш узагальненому вигляді, можна знайти у наукових джерелах та історіографії лише починаючи від 2010 року.

Проаналізувавши матеріали соціологічних опитувань та провівши систематизацію їх результатів, можна сказати, що динаміка кількості протестних виступів у період 2010 – 2014 років виявляє тенденцію до зростання протестів саме з економічними вимогами [Див. додаток Б].

«За досліджуваний період в Україні відбулося щонайменше 7552 протести з економічними вимогами. З них близько третини (27%) відбулись у 2014 році. Порівняно із 2011 та 2012 рр., у 2013 р. пройшло принаймні в півтора рази більше протестів з економічними вимогами, а у 2014 – в 2 рази» [15, с.83-84].

Активна олігархізація економічного сектору також доволі негативно позначилась на розвитку середнього класу та на добробуті населення загалом, що, в свою чергу, також стало однією із причин поживлення протестних рухів економічного характеру. «Однією з найбільших проблем є подолання залишкового впливу олігархії, враховуючи, що олігархи мають тенденцію вибірково підтримувати нові закони та реформи, які, здається, сприяють збереженню та примноженню їхнього багатства, і запекло протистоять тим, які можуть якось поставити під загрозу їхні позиції» [69, с. 186].

Серед найбільш відомих виступів, у які вилилося суспільне невдоволення, перш за все, можна згадати події «Податкового майдану» (2010 р.). Протестна акція, що тривала із 16 листопада по 2 грудня 2010 року, ставила собі за мету не допустити прийняття нової редакції податкового кодексу. Виходячи з його змісту, ставало зрозумілим, що прийняття даного кодексу призведе до непідйомного податкового навантаження на сектор малого та середнього бізнесу, що фактично означало скорочення чисельності залучених у даній сфері кадрів.

Податковий кодекс все ж таки було прийнято 2 грудня 2010 року. У новій редакції, завдяки спротиву людей, влада пішла на певні поступки протестувальникам, однак все одно, багатьом підприємцям довелося звернути свій бізнес.

Так вони описують те, із чим їм довелося стикнутись після прийняття нового Податкового кодексу: «Довелося звільнити кількох працівників і перейти у “режим виживання”, проте бути підприємцем, здається, перестало бути тавром, коли люди відчули скорочення робочих місць через закриття

дрібного та середнього бізнесу, або ж нестачу вже звичних товарів та послуг, що постачалися саме дрібними підприємцями» [72].

Далі можна згадати про рух проти підвищення комунальних тарифів (2010 р.). Хвиля протестних акцій прокотилася багатьма містами України, їхніми ініціаторами стали опозиційно налаштовані політичні партії, які виступали проти підвищення тарифів на опалення, газ та воду для населення.

Незважаючи на це, виступи не змогли змінити ситуацію. Влада намагалась переконати суспільство, що такі дії є обґрунтованими та вимушеними для того щоб отримати черговий кредит від Міжнародного Валютного Фонду. Врешті решт, акції протесту пішли на спад, однак напруга серед населення все ще мала місце.

Станом на 2011 р. на кожні сто протестних акцій було, приблизно, 19 спроб придушення та 6 спроб налагодити конструктивний діалог. В 2012 р. – 18 спроб придушення та 5 спроб адекватного вирішення хвилюючого населення питання.

Проаналізувавши статистичні дані, що стосуються протестних виступів 2011 – 2012 рр. можна зробити висновок, що в основному влада віддавала перевагу методам придушення протестних рухів над спробами піти на зустріч вимогам протестувальників.

У 2012 році кількість протестних акцій все ще має тенденцію до збільшення. Рухи суспільного невдоволення стають все більш активними.

Яскравим протестним виступом став «Мовний майдан» (2012 р). В цьому випадку спусковим гачком для протестів стала спроба прийняття закону «Про засади державної мовної політики» (закон «Ківалова-Колесніченка»), який фактично, передбачав собою офіційну двомовність (в своїй більшості русифікацію) в регіонах, де кількість нацменшин перевищувала 10%.

Нажаль, не зважаючи на зусилля небайдужих громадян, деякі обласні та місцеві ради, все ж таки, ухвалили рішення, згідно з яким російська мова на даних територіях отримувала статус регіональної. Серед них можна згадати Дніпровську (Дніпропетровську), Донецьку, Луганську, Запорізьку, Миколаївську та Одеську області.

Багато активних учасників «Мовного майдану» було затримано, деяких засуджено. Одним із затриманих був Дмитро Різниченко, за участь у вищеописаних подіях його було засуджено до двох років умовно (через те, що використав газовий балончик проти співробітника спецпідрозділу «Беркут»).

В період 2009 – 2014 років на території України більшість складала протести конвенційного характеру. Щодо протестів із насильницькими проявами, то їхня кількість була малою.

Давайте звернемо увагу і на проблематику протестів з економічними вимогами. До найбільш поширених протестів такого характеру відносять: «... протести проти забудови міського простору, затримки зарплат, щодо прав малого бізнесу, комунальних послуг та соціальних виплат» [15, с. 88].

За період 2013 – 2014 років набирають обертів протести пов'язані із трудовими правами, соціальними виплатами та вимогами добробуту.

Однією із найбільш проблемних в Україні є сфера соціального захисту. Система пільг, яка бере свій початок ще у радянські часи, стала більшим злом ніж добром. Загалом, наше законодавство передбачає більше ніж два десятки пільг які поширюються на велику частину населення країни. Інколи ж, матеріальну допомогу від держави вдавалось отримувати навіть депутатам.

«Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування формуються за рахунок внесків роботодавців та працюючих громадян. Натомість система соціальної допомоги й пільг підтримується державним бюджетом, який поповнюється за рахунок податків. До 70% одержувачів допомоги всіх видів і форм – не бідні люди» [59, с. 159].

Виходячи із цього велика кількість людей була (і є) не задоволеними тим, що їм доводиться зі своїх відрахунків та податків утримувати навіть тих людей, у яких здавалося б рівень добробуту є об'єктивно вищим за середній.

В період 2015 – 2016 рр. ми мали змогу спостерігати чергову низку протестних виступів в українському суспільстві. Загалом, вони були пов'язані із значним погіршенням ситуації в економічному та соціальному секторах та малоефективними діями влади (або ж її бездіяльністю) у спробах вирішення даних проблем.

Так, частка протестів була пов'язана із вимогами справедливого судочинства.

«18 січня 2016 р. група бійців добровольчих батальйонів у центрі Києва провела акцію, на якій вимагала передати до суду кримінальну справу щодо Іловайської трагедії... Серед зазначених вимог були озвучені такі: передати до суду справу по Іловайську, відсторонити на час досудового, судового розслідування та на час суду осіб, які можуть бути причетні до загибелі сотень бійців» [79].

Також, ми не можемо оминути виступи українських аграріїв, які пов'язані зі зміною податкового законодавства та ухваленням Державного бюджету на 2016 рік.

«Так, у грудні 2015 р. по всій Україні аграрії протестували проти нововведень Податкового кодексу. Протестувальники виступали проти скасування спеціального режиму ПДВ та інших змін у податковому законодавстві у сфері оподаткування підприємств агропромислового комплексу. Аграрії перекривали дороги, вимагаючи не знищувати село» [79].

Через низку факторів, що унеможливили реалізацію сільськогосподарської продукції, аграрії та фермери Півдня України вийшли на акцію протесту. Так, як влада відмовлялась чути вимоги протестувальників, вони вирішили перекрити автотрасу, тим самим привернути до себе і своєї проблеми увагу ЗМІ та громадськості.

«У Херсонській області селяни перекрили автотрасу М-14 Одеса – Миколаїв – Херсон – Мелітополь – Новоазовськ. Фермери тримали в руках плакати з написами «Уряд у відставку», «Нема села – не буде й міста», «Весь уряд в АТО», «Яценюк не грабуй село» тощо» [79].

З більшою частотою починають відбуватися протести ошуканих вкладників банків. Національний банк України ліквідував велику кількість банків, деякі з них, після ліквідації, вирішили не повертати своїм владникам їх кривно зароблені кошти.

Найбільш відомий випадок стався із вкладниками банку «Михайлівський». Керівництво даної фінансової установи через фіктивну фірму запропонувало своїм клієнтам вкласти гроші у фінансову піраміду під великі відсотки. Звісно, все виявилось аферою, керівник банку втік за кордон, а вкладники не могли повернути свої гроші.

«Згідно із законом, ці вкладники, хоча й, здебільшого, мали вклади, які не перевищували 200 тис. грн., не можуть претендувати на відшкодування від ФГВФО, оскільки кошти залучали фінансові компанії, які не є учасниками фонду» [86].

Виходячи із того, що більшу частину вкладників банку «Михайлівський» складала ветерани АТО, влада вирішила піти на зустріч протестувальникам та, хоча б частково, задовольнити їх вимоги.

Вже в листопаді 2016 року, на той час чинний президент, П.Порошенко вніс до ВР законопроект про захист вкладників банків, що були ошукані, який стосувався питання повернення вкладених грошей клієнтам фінансової установи «Михайлівський». Наступного ж дня даний закон було прийнято.

Проте, на думку Т. Чорновола «Ухвалення такого закону – поганий прецедент. Фактично кожен, хто порушив закон, або взяв участь у сумнівній афері, тепер може розраховувати, що почне мітингувати і отримає свої гроші назад. Ці люди насправді не мають права отримати такі компенсації» [76].

Як ми можемо бачити, соціальна напруженість в суспільстві, незалежно від того які темпи загострення вона має, в кінці кінців призводить до появи різних соціальних конфліктів, що завдає підриву як соціально-економічної, так і національної безпеки загалом.

Загалом, соціальну напруженість можна прослідкувати за певними точками, які є індикаторами, на які треба звертати увагу при дослідженні суспільних настроїв, що мають місце в суспільстві у певний період часу. Серед них найбільш вагомими є рівень матеріальної забезпеченості, рівень соціального захисту населення, надання державної соціальної допомоги та ін.

Наведені вище показники – є саме тим «лакмусом», що дає нам змогу побачити повну картину соціальної захищеності населення. Виходячи із цього, якщо суспільство буде мати перманентне невдоволення своїм становищем, то дана тенденція призведе до зростання соціального напруження, яке, вже в свою чергу, виллється в різноманітні протестні рухи.

Важливо також зазначити, що частіше за все влада бореться не з самими причинами, які спонукають людей виходити на протестні акції, а вже із самими протестами та їх наслідками. Такі дії з боку держави лише призводять до збільшення рівня суспільного невдоволення та спротиву будь-яким реформам та змінам. Діалог між владою та народом не налагоджується.

За такого стану речей, можливий лише тимчасовий спад протестної активності, яка згодом, може перерости із мирних мітингів у великомасштабні протестні акції з використанням насильницьких методів, що може, в подальшому, призвести до дестабілізації ситуації всередині країни.

В порівнянні з відносно спокійними 2000 – 2009 роками, в період 2010 – 2014 рр. спостерігається помітне збільшення протестних виступів саме з соціально-економічними вимогами, які з певною періодичністю відбуваються і в 2015 – 2016 рр.

Підсумовуючи описане в даному підрозділі, можна сказати, що загалом, протестні рухи з соціально-економічними вимогами періоду 2010 – 2016 рр. мали конвенційний та конфронтаційний характер. Майже відсутні насильницькі методи протесту (побиття людей, вандалізм). Причинами для пікетів, демонстрацій та інших форм виявлення суспільного невдоволення слугували незадовільна оцінка дій влади із вирішення тих чи інших питань в економічній та соціальній сферах, зниження соціального добробуту і т.д.

3.3 Огляд протестних виступів останніх років

Початок 20-х рр. XXI ст. виявився доволі буремним, багатим на протестні рухи та акції. В січні Україною прокотилася низка акцій протесту за участі членів профспілкових організацій під назвою «Хвиля гніву».

Протестувальники виступали проти прийняття нового закону «Про працю», адже в ньому повністю ігнорувалися трудові права працівників: скасування індексації заробітної плати за роботу у свята та вихідні дні, ліквідація оплати за понаднормову роботу; запровадження нефіксованого робочого часу, можливість звільнити робітника без будь-яких обмежень та гарантій тощо.

Акції протесту проходили у декількох містах України: Київ, Харків, Чернігів, Львів, Ужгород.

Зокрема, в Херсоні на мітинг зібралося близько 400 осіб, які теж негативно висловлювались щодо нового закону «Про працю». Наприклад, учасниця протесту, голова профспілки сфери освіти Лариса поліщук так висловила свою думку: «Є Кодекс законів про працю. Його, звісно, треба переглядати, але не в такому ракурсі, як нам запропонував уряд. Знищуються права профспілок, права працюючої людини. На перший план у нас виходить роботодавець» [93].

Мабуть одна із найбільш резонансних подій 2020 року – це протести проти розміщення евакуйованих з Китаю громадян України у зв'язку із поширенням невідомої (на той час) коронавірусної інфекції.

Прибулих людей потрібно було помістити на двотижневу ізоляцію з метою дотримання всіх необхідних заходів епідеміологічної безпеки. Саме коли влада почала шукати заклад, який би зміг прийняти прибулих, в суспільстві почали назривати невдоволення, поширювалися панічні настрої. Наприклад, мешканці села Микулинці на Тернопільщині «Облаштували блокпости та цілодобово чатують на дорогах на під'їздах до села» [33].

Найбільш активні протести відбулися 20 лютого у с. Нові Санжари Полтавської області, коли влада нарешті прийняла рішення про розміщення евакуйованих громадян у медичному центрі Національної Гвардії України, який знаходився на території даного селища.

Місцеві жителі вдалися до дій насильницького характеру: почали закидувати проїжджаючі автобуси камінням, розбили вікна, намагалися автомобілем наїхати на членів силових підрозділів.

В протестах на території населеного пункту Нові Санжари постраждало декілька правоохоронців та місцевих жителів. Найбільш радикально налаштованих учасників даної акції було заарештовано. «...п'яти особам було повідомлено про підозру. Жовтневим судом Полтави чотирьом з них вже обрано запобіжний захід у вигляді утримання під вартою на 60 діб» [85].

В період із вересня по грудень 2020 року відбулася низка протестів фізичних осіб підприємців (ФОП), під назвою #SaveФОП, з вимогами скасування касових апаратів та створення нормальних умов роботи для малого бізнесу.

Учасники акції наголошували на тому, що тотальна фіскалізація спричинить лише шкоду малому бізнесу. В цьому вони вбачали декілька причин. По-перше – порядок роботи із касовим апаратом. Найбільшою

проблемою є отримання первинних документів на митниці, так як більша частина товару потрапляє на територію України за «сірою схемою». Тобто, підприємці не мають змоги надати потрібну документацію до Державної Податкової служби.

Другою ж причиною є відсутність стабільного підключення до мережі Інтернет (кожен касовий апарат має бути підключений до загальної бази Податкової). Дана проблема стає доволі критичною для тих підприємців, які мають бізнес у віддалених куточках України, де часті перебої зі зв'язком.

Загалом, акції протесту мали вигляд мітингів під стінами Верховної Ради та Офісу Президента України. Однак, не обійшлося і без ексцесів. Час від часу відбувалися сутички протестувальників з поліцією. Зі слів одного з безпосередніх учасників акції, саме поліція почала провокувати людей: «Розпочався імпровізований мітинг. Хотіли поставити палатку. В той момент, коли почали її ставити, на нас почала нападати поліція і відбирати її. Так і почалися сутички. Труїли людей газом, кидали світлошумові гранати, відтягнули та спалили ту палатку» [21].

У 2021 році акції протесту підприємців все ще продовжувалися. Відтермінування застосування так званих програмних реєстраторів розрахункових операцій (РРО) для ФОП спричинило чергову хвилю невдоволення. Критики обов'язкової фіскалізації також вважають, що, по-перше, данні РРО мають обмежену кількість позицій, які можна внести в касові апарати для смартфонів. По-друге, вони звертають увагу, що не всі підприємці мають такі телефони та не всюди є доступ до електрики, щоб їх заряджати.

Однією з причин також є те, що коронавірусні обмеження сильно вдарили як раз по середньому та малому бізнесу. Підприємцям важко навіть просто утримувати свій бізнес «на плаву», балансуючи на межі закриття.

«Одна з ключових причин – не те, що «спрошенці» не зацікавлені сплачувати податки, ситуація пов'язана із тим, що в нас зараз криза з коронавірусом, яка має економічні наслідки і для тих хто працює. Так само є частина людей, в яких виникає питання, чому виводити економіку із тіні починають саме з них, а не з великих офшорів. Тобто, підприємці незадоволені, що ситуація політизується, тим паче в умовах кризи» [80].

У 2021 році прослідковується також збільшення кількості протестних виступів пов'язаних із незадоволенням населення високими тарифами на комунальні послуги.

Вже на початку 2021 року Україною прокотилася хвиля мітингів під гаслом «СТОП Тарифний геноцид». Нові тарифи на опалення, електроенергію, газ затвердили ще перед Новим роком, а вступили вони в силу із 1 січня. Обурені люди скаржились, адже деякі тарифи вирости майже вдвічі, і що після цього комунальні платежі відбиратимуть левову частку їхніх і без того скудних доходів.

Однак, це не єдина причина. Через зростання заборгованості за оплатою комунальних послуг, влада вирішила карати злісних боржників: якщо сумарний борг за надані комунальні послуги становитиме більше 120 тисяч гривень, то у людини можуть конфіскувати житло. Після того, як її виселять, житло виставлять на продаж, а виручені за нього гроші використають для погашення боргу. Найбільшої сили дана акція протесту набрала в регіонах:

«У Миколаєві 15 січня мітинг проти підвищення тарифів відбувся біля будівлі мерії і облради. Місцеві жителі вимагали: скасувати підвищення тарифу на розподіл газу, повернути пільги на електроенергію, ліквідувати НКРЕКП, передати функцію регулювання тарифів від Кабміну Раді» [69].

Дані протести тривали близько місяця, поки влада нарешті не втрутилась у тарифоутворення та запровадила державне регулювання цін на

газ (6.99 грн. за куб. м.), але лише на період опалювального сезону 2020-2021.

Тобто, це означало зниження суми в платіжках приблизно на 30%. Хоча багато хто називав цей жест влади лише «спекуляцією», все ж таки, нехай і частково, вимоги людей було виконано.

На протязі всього 2021 року, починаючи із кінця опалювального сезону, тарифи в платіжках отримали тенденцію до зростання: електроенергія, розподіл газу, опалення та вода. Все частіше можна було почути невдоволені відгуки населення діями влади.

Прогнози експертів, не додають оптимізму: у 2022 році очікується чергове зростання тарифів. Наприклад тарифи на електроенергію «...зростатимуть щороку на 20-25%. Перше таке подорожчання відбудеться лише після закінчення цього опалювального сезону. Основна причина, чому підвищується ціна на 1 кВт/год. електроенергії – необхідність привести цей тариф до економічно обґрунтованого рівня» [34].

Тарифи на газопостачання та електроенергію для бізнесу вже зросли майже у два рази. Виходячи із цього, продукція на прилавках магазинів додасть у ціні, що, в свою чергу, додасть витрат пересічному українцю.

Звернувшись до статистичних даних за 2021 рік, ми бачимо, що за минулий рік рівень життя пересічного українця значно знизився або ж залишився на рівні 2020 року [Див. додаток В]. Через пандемію коронавірусу та епідеміологічні обмеження, багато людей втратили свою роботу або ж були змушені шукати себе інших сферах. Особливо важко карантин вдарив по малому та середньому бізнесу, що змусило багатьох ФОПів закрити свій бізнес.

Для великої кількості українців ситуація ускладнилася зростанням тарифів на комунальні послуги та збільшенням відсотку інфляції, що позначилось на вартості продовольчих та побутових товарів. Також в трійку

найважливіших проблем для українських родин [Див. додаток Д] увійшла корупція в державних органах влади. Люди обурені тим, що структури, які були створені для боротьби з корупцією працюють доволі вибірково, а правосуддя відбувається лише для відводу очей.

Аналогічною лишається й ситуація загалом для України. Серед найважливіших проблем для України (станом на листопад 2021 року) українці обрали корупцію в державних органах, інфляцію та зростання тарифів на комунальні послуги [Див. додаток Г].

В кінці 2021 року В.Зеленський підписав новий Меморандум з Міжнародним Валютним Фондом (МВФ), переглянувши який можна побачити, що українська влада взяла на себе зобов'язання з травня 2022 року підняти тарифи на житлово-комунальні послуги до ринкового рівня.

У листопаді – грудні 2021 року Україною прокотилася хвиля мітингів так званих «антивакцинаторів». Люди невдоволені встановленими карантинними обмеженнями та вимагають скасування «примусової» вакцинації. Протестувальники вважають, що недосліджені, зроблені нашвидкоруч вакцини несуть більшу загрозу людському організму ніж сам коронавірус.

Причиною даних протестів є неефективні дії влади, яка на початкових етапах вакцинації не вжила заходів щодо роз'яснення принципу дії вакцин проти коронавірусної хвороби, а також активна дезінформація у соціальних мережах.

Здавалося, протести повинні бути індикатором того, що суспільство не задоволене діями влади та вона має спробувати якось скоригувати свою політику щодо певних питань задля того, щоб прийти до якогось спільного консенсусу із населенням. Однак, влада просто робить вигляд що не помічає очевидних проблем. Коли ж вона все ж таки намагається якось вирішити

хвилююче суспільство питання, то робить це частково, лише для того, щоб знизити градус невдоволення.

Виходячи із вищеописаного найближчим часом, слід очікувати чергової хвилі протестів пов'язаних із високими тарифами на комунальні послуги та захмарними цінами на продукти харчування. Також, до них можуть долучитися акції суспільного невдоволення новою податковою політикою (особливо стосовно аграрного сектору та землі) та нововведеннями стосовно сфери нерухомості.

Провівши ретроспективний аналіз найбільш актуальних соціальних проблем українського суспільства було виявлено, що високим є рівень стурбованості населення саме проблемами матеріального характеру. Не дивлячись на помітне зростання загального добробуту, населення оцінює його не дуже високо.

Важливо відмітити, що останнім часом чітко прослідковується тенденція загального розчарування, тобто коли населення втрачає довіру до будь-яких соціальних інститутів. «Населення ставить акцент саме на створенні рівних можливостей у широкому значенні цього слова – доступ до якісної освіти, отримання робочого місця та зарплати, яка дозволяла б вийти за рамки прожиткового мінімуму на члена сім'ї, якісна охорона здоров'я та соціальний захист. Однак поки що влада погано забезпечує реальну складову в цій сфері» [32, с. 92].

З точки зору суспільства, дії, які робить влада, не важливо на якому рівні, сприймаються людьми як неефективні та не зовсім адекватні, саме тому й рівень довіри до неї є доволі низьким, що і тягне за собою велику кількість протестів.

Протести останніх років дають нам зрозуміти, що в даний час українське суспільство розкололося на два табори: перший вимагає негайного реформування, а другий – залишається доволі консервативним в своїх поглядах та не готовий приймати будь які реформи на тлі очевидної економічної кризи, війни на Сході України та напруженої ситуації на

кордонах держави. Виходячи із цього, щоб в країні здійснювались позитивні зрушення, владі потрібно віднайти спільну мову з населенням.

Для того, щоб реалізувати ефективну соціальну політику, яка буде спрямована на розв'язання великої кількості суспільних проблем, треба мобілізувати, зокрема, регіональні ресурси та потенціал (на місцях), провадити активні дії у законотворенні, намагатись залучити громаду, бізнес, різні ЗМІ та інші суспільні інститути до вирішення різних проблем та питань, що турбують населення.

ВИСНОВКИ

Висвітливши стан наукової розробки теми дослідження, авторка дійшла висновку, що питання протестних рухів на території України кін. ХХ – поч. ХХІ ст. є недостатньо розкритим в науковій літературі. Оскільки дана проблема на сьогодні є малодослідженою, більшість історіографічної бази складають статті дослідників, надруковані у сучасних періодичних виданнях та на електронних новинних ресурсах.

Праці, які стосуються даного питання було розподілено на 6 груп: 1) «Революція на граніті» та події, що їй передували; 2) Акція «Україна без Кучми»; 3) Помаранчева революція; 4) Революція Гідності; 5) Соціально-економічні протестні рухи кінця ХХ – початку ХХІ ст.; 6) Роль особистостей в українських протестних рухах.

Аналіз історіографії проблеми виявив, що головна увага авторами приділяється причинам і наслідкам протестних рухів на території України, їх порівняльній характеристиці та впливу даних подій на подальшу українську історію.

Джерельна база дослідження складається з різноманітних за походженням, видами і змістом документів та матеріалів, періодичних видань, які дозволяють нам розкрити причини, хід та наслідки протестних рухів на території України у визначений темою період.

Комплекс джерел дослідження було структуровано за такими групами: 1) опубліковані джерела; 2) довідкові джерела; 3) наративні джерела; 4) результати соціологічних опитувань та статистичні дані; 5) інтерв'ю з учасниками подій; 6) періодика.

В процесі дослідження наявних джерел з теми була з'ясована їхня наукова цінність, достовірність та ступінь об'єктивності вміщених в них відомостей та фактів.

Джерельна база дослідження є доволі різноплановою та неоднорідною. Вона включає в себе велику кількість наративних джерел, які

створюють повнішу картину подій Революції Гідності, через призму погляду безпосередніх її учасників.

Довідкові джерела допомагають визначити аспекти категоріального апарату дослідження. Автобіографічні матеріали дозволяють чіткіше зрозуміти вчинки та вмотивування особистостей, які безпосередньо брали участь у протестних подіях або ж були дотичними до них.

Методологічні основи дослідження базуються на двох фундаментальних принципах – об'єктивності та історизму, які, в свою чергу, поєднуються з особистісним та ціннісним підходами, а також загальнонауковими та спеціально-історичними методами дослідження.

Авторка не може охопити одразу всі аспекти наведеної теми, тому вона використовує в роботі метод абстрагування.

Зазначені вище підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволяють опанувати наявну літературу із теми, проаналізувати джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, відобразити процеси історичної сутності, уникнути під час дослідження суб'єктивізму, зберігаючи об'єктивно-наукову точку зору і забезпечує наукову достовірність отриманих результатів дослідження.

Використання сукупності загальнонаукових та спеціально-історичних методів пізнання створило належні умови для досягнення поставленої у дослідженні мети. Застосовані теоретико-методологічні принципи та методи дали змогу провести неупереджене дослідження системно та комплексно. Було висвітлено визначені аспекти проблем у взаємозв'язку з протестними рухами на території України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Розглянувши найбільш відомі події політичного протестного руху на території України кін. ХХ – поч. ХХІ століття можна зробити висновок, що за кожною масштабною акцією суспільного невдоволення стоїть щось більше ніж просто прагнення зміни політичних гравців. В своїй більшості, люди виходять для того, щоб відстояти власне бачення майбутнього, власні свободи, цінності та ідеали які влада не хоче визнавати.

Проаналізувавши головні аспекти протестного руху політичного характеру ми з'ясували, що всі протестні рухи проходять декілька стадій, які складають своєрідний «сценарій», за яким відбуваються події. Загалом, протестний рух має своєрідний «хвилеподібний» характер та проходить декілька стадій: зародження, розвиток, каталізація, пік або вибух, спад.

Однак, не завжди відбувається повний цикл даного сценарію. Наприклад, якщо вимоги суспільних мас були задоволені лише частково, а влада не зробила висновків із ситуації, то після короткочасного періоду спаду, все повернеться на точку старту.

Стимулом для населення вийти на масштабні акції протесту ставало бажання захистити свої права, що являє собою реалізацію суспільного потенціалу, а самоорганізація суспільства та його об'єднання навколо зазначеної проблеми, стали тим фундаментом для ефективності громадських протестів.

Треба ще відзначити, що протести 90-х рр. ХХ ст. помітно відрізняються від протестів початку ХХІ ст. своїм ненасильницьким характером та масштабами, а люди для досягнення поставлених перед собою цілей обирали методи мирних мітингів та демонстрацій.

Проаналізувавши шахтарський рух на території України у визначений темою дослідження період, можна дійти висновків, що він має ознаки більше змішаного протестного руху ніж чисто економічного, адже працівниками шахт обстоювалися вимоги як політичного, так і економічного характеру. Вимоги політичного характеру у лавах шахтарів починають прослідковуватися вже на початку 90-х рр.

Великомасштабні протестні акції в період 90-х рр. відбувалися майже щороку, іноді набуваючи навіть доволі кривавих форм. Шахтарі стали тією рушійною силою, що змусила владу України рахуватися із вимогами суспільства. Вони з кожною новою акцією протесту все частіше змушували державу йти на поступки та вирішувати поставлені перед нею питання.

На рубежі тисячоліть кількість протестів працівників вугільної промисловості почала швидко зменшуватися, а згодом, і зовсім зійшла нанівець. На початку 2000-х рр. Донбас став доволі апатичним регіоном та, все частіше, просто слухняно виконував вимоги влади. Однією із причин такої різкої зміни стратегії поведінки можна вважати занепад даної галузі промисловості та розчарування у владі.

Одними із відмінних рис шахтарських протестів можна вважати масовість та згуртованість їхніх учасників, які допомогли людям відстояти свої права та змусити владу звернути увагу на їхні проблеми.

На противагу їм, події початку XXI ст. дуже часто мають насильницький характер, та приймають вигляд масштабних акцій протесту, з великою кількістю учасників. В ході збройних сутичок протестувальників та їх опонентів (спец. підрозділи силових структур) використовується зброя та інші небезпечні предмети, що можуть призвести до отримання травм або навіть смерті.

Після доволі насичених на протести 90-х рр. XX ст., початок 2000-х рр. XXI ст. виявився більш скудним на протести з соціально-економічними вимогами. В цей час вектор протестних виступів в більшій мірі було направлено на сферу політики та дій влади.

Стабільність та певне економічне піднесення, що мали місце в період 2000 – осені 2008 рр. не були чинниками, що сприяли протестам пов'язаним із соціально-економічним сектором. В цей час можна прослідкувати лише поодинокі виступи через шкідливий вплив деяких підприємств та конфлікти із забудовниками.

З осені 2008 року (світова економічна криза) ситуація починає різко змінюватись. Простежується збільшення кількості та частоти протестних акцій.

В порівнянні з відносно спокійними 2000 – 2009 роками, в період 2010 – 2014 рр. спостерігається помітне збільшення протестних виступів саме з

соціально-економічними вимогами, які з певною періодичністю відбуваються і в 2015 – 2016 рр.

Дослідивши протестну активність на території України у визначений темою дослідження період, можна дійти висновку, що коли держава тривалий час нехтує важливими для суспільства проблемами, то у людей виникає відповідна реакція невдоволення та недовіри до дій влади. Дана ситуація спонукає суспільство створювати різні об'єднання, які б мали на меті вирішити конкретні проблеми на загальнодержавному або ж на місцевому рівнях. У бажанні привернути до своєї проблеми увагу громадськості та показати державним органам влади, що вони неналежно виконують взяті на себе зобов'язання, народжується ідея протесту.

Коли громадяни мають можливість вільно висловлювати свою позицію та думки (включно з критичними), це стає своєрідним «лакмусом», який дозволяє центральним органам влади побачити реальну ситуацію на місцях.

Таким чином, якщо центральна влада буде проводити моніторинг протестної активності в регіонах, вона зможе завчасно отримати інформацію про те які проблеми турбують населення, втрутитись та вирішити їх до того, як настрої громадян радикалізуються і це не призведе до протестів із використанням насильницьких методів.

Якщо ж протестних акцій не уникнути, то на них потрібно реагувати адекватно, мати змогу забезпечити безпеку всіх учасників мітингів та інших форм виявлення суспільного невдоволення, а найголовніше – органи влади повинні уважно ставитись до вимог протестувальників.

Щоб не виникало конфліктних ситуацій через впровадження тих чи інших реформ або законів, держава повинна доступно інформувати суспільство про їхні зміст та наслідки.

Розглянувши протестні рухи 2020 – поч. 2022 рр., ми бачимо стійку тенденцію до зростання протестів, пов'язаних із соціально-економічними

вимогами. Суспільство увесь час знаходиться у перманентному напруженні, яке має вихід у протестних акціях та мітингах.

На відміну від протестних рухів політичного характеру, протестні рухи із соціально-економічними вимогами вирізняються певною розпорошеністю, децентралізацією. Прослідковується відсутність яскравих лідерів протестних акцій, що, в свою чергу, ускладнює для влади завдання налагодження конструктивного діалогу із протестувальниками та зводить нанівець можливість якомога швидше прийти до спільного консенсусу.

Важливим моментом є те, що переважна більшість протестних рухів соціально-економічного характеру відбувалися мирно, а насильство якщо і застосовувалося, то лише як відповідь на дії влади, коли з її боку були спроби силового придушення протесту.

Потрібно також зазначити, що частіше за все влада бореться не з самими причинами, які спонукають людей виходити на протестні акції, а вже із власне протестами та їх наслідками. Такі дії з боку держави лише призводять до збільшення рівня суспільного невдоволення та спротиву будь-яким реформам та змінам. Діалог між владою та народом не налагоджується.

За такого стану речей, можливий лише тимчасовий спад протестної активності, яка згодом, може перерости із мирних мітингів у великомасштабні протестні акції з використанням насильницьких методів, що може, в подальшому, може дестабілізувати ситуацію всередині країни.

Провівши ретроспективний аналіз найбільш актуальних соціальних проблем українського суспільства було виявлено, що високим є рівень стурбованості населення саме проблемами матеріального характеру. Не дивлячись на помітне зростання загального добробуту, населення оцінює його не дуже високо.

Важливо відмітити, що останнім часом чітко прослідковується тенденція загального розчарування, тобто коли населення втрачає довіру до будь-яких соціальних інститутів.

Частіше за все, суспільством обстоюються базові демократичні цінності та соціально-економічні вимоги, такі як права людини, громад, поліпшення умов праці, соціальний захист та ін.

З точки зору суспільства, дії, які робить влада, не важливо на якому рівні, сприймаються людьми як неефективні та не зовсім адекватні, саме тому й рівень довіри до неї є доволі низьким, що і тягне за собою велику кількість протестів.

Якщо поглянути об'єктивно, то протести громадян можуть бути використані як патріотичною опозицією, так і проросійською опозицією та силами РФ. Дана тенденція може призвести до подальшої ескалації конфлікту на Сході України та уможливує територіальне розширення агресії Росії стосовно України.

Можна зробити висновок, що в найближчому майбутньому кількість та масовість протестних рухів буде тільки збільшуватись, виходячи із ситуації, що складається в нашій країні на даний час.

Загалом, протести являють собою цілком нормальне явище в демократичних політичних системах. Однак, зростання кількості та масовості протестів, а також збільшення серед них застосування насильства, може стати суттєвою причиною політичної, соціальної та економічної дестабілізації в країні.

Проведене дослідження дозволяє нам стверджувати, що найближчим часом, у 2022 році, слід очікувати чергової хвилі протестів пов'язаних із високими тарифами на комунальні послуги та захмарними цінами на продукти харчування. Також, до них можуть долучитися акції суспільного невдоволення новою податковою політикою (особливо стосовно аграрного сектору та землі) та нововведеннями стосовно сфери нерухомості.

Протести останніх років дають нам зрозуміти, що в даний час українське суспільство розкололося на два табори: перший вимагає негайного реформування, а другий – залишається доволі консервативним в своїх поглядах та не готовий приймати будь які реформи на тлі очевидної

економічної кризи, війни на Сході України та напруженої ситуації на кордонах держави. Виходячи із цього, щоб в країні здійснювались позитивні зрушення, владі потрібно віднайти спільну мову з населенням.

Для того, щоб реалізувати ефективну соціальну політику, яка буде спрямована на розв'язання великої кількості суспільних проблем, треба мобілізувати, зокрема, регіональні ресурси та потенціал (на місцях), провадити активні дії у законотворенні, намагатись залучити громаду, бізнес, різні ЗМІ та інші суспільні інститути до вирішення різних проблем та питань, що турбують населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Опубліковані джерела

1. Постанова Верховної Ради України «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей». 20.02.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/740-18/conv#n3> (дата звернення: 14.01.2021).
2. Стаття 39 Конституції України. URL : https://protocol.ua/ua/konstitutsiya_ukraini_stattya_39/ (дата звернення: 20.01.2021).

2. Довідкові видання

3. Академічний тлумачний словник. Протест. URL : <http://sum.in.ua/s/protest> (дата звернення: 20.04.2021).
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / Уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.
5. Публічний електронний словник української мови. Революція. URL : <http://ukrlit.org/slovnuk/революція> (дата звернення: 20.04.2021).
6. Словник іншомовних слів. Що таке Протест. URL : <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%CF%F0%EE%F2%E5%F1%F2> (дата звернення: 25.04.2021).
7. Словник іншомовних слів. Що таке революція. URL : <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D0%E5%E2%EE%EB%FE%F6%B3%FF> (дата звернення: 20.04.2021).

3. Наративні джерела

8. Майдан від першої особи. Регіональний вимір. Вип. 3 : у 2 ч. Ч. 2. Львівська – Чернігівська області / Уклад.: Г. Бондар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова, відп. ред. Т. Привалко; Український інститут національної пам'яті. Київ : К.І.С., 2018. 432 с.
9. Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності / Упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ : К.І.С., 2015. 320 с.
10. Майдан. Пряма мова. Книга 1 / Розшифр., упоряд. та прим. О. Ю. Чебанюк, О. Ю. Ковальової. Київ : Національний музей Революції Гідності, 2019. 448 с.
11. Чорновіл В. М. Останнє інтерв'ю або Монолог напередодні трагедії. Львів : «Малті-Н», 2001. 63 с.
12. Чорновіл В. Я б обрав життя, яке прожив... Політика та правда життя Київ : 1999. 137 с.
13. Ющенко В. Недержавні таємниці : нотатки на берегах пам'яті / Літ. запис і упоряд. Зінченка О. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

4. Результати соціологічних опитувань та статистичні дані

14. Готовність громадян України до участі в акціях протесту (березень 2021 р.). URL : <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gotovnist-gromadian-ukrainy-do-uchasti-v-aktsiakh-protestu-berezen-2021r> (дата звернення: 21.01.2022).
15. Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009–2014 рр.). URL : https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/83-96_no-2_vol-53_2015_UKR.pdf (дата звернення: 16.04.2021).
16. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 - вересень 2010. Київ: Центр дослідження суспільства, 2011. 64 с.

- 17.Радикальні прояви соціального протесту. Тенденції в Україні. URL : <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/radikalni-proyavi-socialnogo-protestu-tendencii-v-ukraini> (дата звернення: 23.04.2021).
- 18.Соціально-економічні проблеми залишаються головним чинником соціальної напруженості в Україні – листопадове соцдослідження. URL : <https://ua.interfax.com.ua/news/general/721343.html> (дата звернення: 09. 04.2021).
- 19.Статистика протестних подій Майдану: учасники, географія, насильство. URL : https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/051/original/CSR_-_Maidan_-_9_Jul_2014.pdf?1404905306 (дата звернення: 21.01.2022).
- 20.Суспільно-політичні погляди в Україні: опитування IRI. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_opros_iri.html (дата звернення: 07.01.2022).

5. Інтерв'ю з учасниками подій

21. «Я не хочу ні з ким битися, я просто хочу нормально працювати». Інтерв'ю з учасником #SaveФОП. URL : <https://theguard.city/articles/117980/fop> (дата звернення: 22.03.2021).
22. Наші 30. Жива історія. URL: <https://90.in.ua/oral-history> (дата звернення: 07.01.2022).

6. Періодика

23. Українська правда [2001–2021].
- 24.Слово і діло [2020 – 2021].
- 25.Економічна правда [2021].
- 26.Історична правда [2013–2021].
- 27.Новое Время [2020–2021].
- 28.Interfax Ukraine [2014–2021].

Література

29. Аеропорт Тернополя відмовився прийняти літак з евакуйованими з Китаю українцями. URL : <https://www.unian.ua/society/10879838-aeroporto-ternopolya-vidmovivsya-priynyati-litak-z-evakuyovanimi-z-kitayu-ukrajincyami.html> (дата звернення: 18.01.2022).
30. Акції протесту в Україні: причини й перспективи в оцінках експертів. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2481:protestna-aktivnist-v-ukrajini-zrostaе-2&catid=63&Itemid=393 (дата звернення: 16.04.2021).
31. Акція «Україна без Кучми». URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2001/02/25/2981973/> (дата звернення: 8.02.2021).
32. Балакірева О. М., Головенько В. А., Левін Р. Я. Соціологічний вимір соціально-економічних процесів в Україні / За ред. Балакіревої О. М.; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2009. 320 с.
33. Блокпости та цілодобове чатування: на Тернопільщині виступили проти розміщення українців із Китаю. URL : <https://www.5.ua/regiony/blokposty-ta-tsilodobove-chatuvannia-mistsevi-vystupyly-proty-rozmishchennia-v-sanatorii-medobory-ukraintsiv-iz-kytaiu-208615.html> (дата звернення: 18.01.2022).
34. Вартість комунальних послуг у 2022 році: що зросте і на скільки. URL : <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220102-vartist-komunalnyh-poslug-u-2022-roczy-shho-zroste-i-na-skilky/> (дата звернення: 07.01.2022).
35. В Україні відбуваються акції протесту: «СТОП Тарифний Геноцид» та «Податковий майдан». URL : https://bastion.tv/v-ukrayini-vidbuvayutsya-akciyi-protestu-stop-tarifnij-genocid-ta-podatkovij-majdan_n38991 (дата звернення: 12.04.2021).

36. В Україні злетять тарифи на комуналку: до чого готуватися вже 2022 року. URL: <https://economics.segodnya.ua/ua/economics/gkh/v-ukraine-vzletyat-tarify-na-kommunalku-k-chemu-gotovitsya-uzhe-v-2022-godu-1590604.html> (дата звернення: 19.01.2022).
37. Витрати родини на сплату комунальних послуг: динаміка зростання цін за останні 16 років. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/13/infografika/suspilstvo/vytraty-rodyny-splatu-komunalnyx-posluh-dynamika-zrostannya-czin-ostanni-16-rokiv> (дата звернення: 07.01.2022).
38. *Вишебаба П.* Між неволею і незалежністю. 18–22 лютого 2014 року. URL : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/18/147385/> (дата звернення: 12.02.2021).
39. Віктор Ющенко – Діти, біографія, фото, останні новини, цікаві факти. URL : <https://parlament.ua/dossier/yushhenko-viktor/> (дата звернення: 20.04.2021).
40. *Воробйова Т. Л.* Етапи політичного протестного руху в незалежній Україні // Актуальні проблеми політики. 2016. Вип. 58. С. 167–179.
41. Вустами президентів: історія України незалежної. URL : <https://uain.press/articles/spetsvipusk-vustami-prezidentiv-istoriya-ukrayini-nezalezhnoyi-1445270> (дата звернення: 20.01.2022).
42. Герої Євромайдану: куди поділись обличчя протесту. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38048873> (дата звернення: 25.04.2021).
43. *Голуб А.* Студентський таран. У чому сила і слабкість українських молодіжних рухів // Український тиждень. 2017. № 29 (505). URL : <https://tyzhden.ua/Politics/196779> (дата звернення: 10.01.2021).
44. *Горак В.* «Помаранчева революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки // Історіографічні дослідження в Україні. 2016. Вип. 26. С. 439–467.

45. *Даниленко В. М.* Державницька діяльність В. Чорновола (1990–1999 рр.) // Український історичний журнал. 2013. № 4. С. 8–25.
46. *Даниленко В. М.* Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2017. Вип. 22. С. 5–24.
47. *Даниленко В. М.* Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. // Український історичний журнал. 2011. № 4. С. 4–22.
48. *Денькович Т.* Протестувати на можна мовчати. Студентська сотня. URL : <https://patriotdefence.org/heartcore/sotni/protestuvati-ne-mozhna-movchati.-studentska-sotnya.html> (дата звернення: 17.09. 2020).
49. *Деревінський В.* Державницька діяльність В'ячеслава Чорновола // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2018. Вип. 23. С. 399.
50. *Діденко Ю. В.* Народний Рух України у створенні передумов та визначенні головних напрямків державотворення в Україні // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса). Одеса : Астропринт, 2011. С. 115–123.
51. До ФОПівців на Майдані долучився новий протест: «Стоп тарифний геноцид». URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2021/01/15/670024/> (дата звернення: 12.04.2021).
52. Економічні передумови «Революції Гідності». URL : <https://commons.com.ua/uk/ekonomichni-peredumovi/> (дата звернення: 24.04.2021).
53. *Зінченко О.* Революція на граніті: нас можна назвати циніками, які готові загинути за ідею. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/2/148579/> (дата звернення 10.02.2021).

54. Історії трьох «майданів»: Революція на граніті. URL : <https://hmarochos.kiev.ua/partner/rng/> (дата звернення 14.02.2021).
55. Історія протестного руху України: від Революції на граніті до «кредитного майдану». URL : <https://www.slovoidilo.ua/2016/11/24/infografika/suspilstvo/istoriya-protestnoho-ruxu-ukrayiny-vid-revoljuciyi-na-hraniti-do-kredytnoho-majdanu> (дата звернення: 25.04.2021).
56. *Кініані В.* Повсталий Донбас. URL: <https://tyzhden.ua/History/18427> (дата звернення: 21.01.2022).
57. *Киридон А.* Євромайдан як складова Революції Гідності. URL : <https://web.archive.org/web/20151124232839/http://uaforeignaffairs.com/ua/zs/anglomovna-versija/view/article/jevromaidan-jak-skladova-revoljuciji-gidnosti/> (дата звернення 22.12.2021.)
58. *Кошкіна С.* Майдан. Нерозказана історія / Соня Кошкіна. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. – 400 с.
59. *Кульчицький С. В.* Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр. // Український історичний журнал. 2015. № 3. С. 154–175.
60. Ляшко розпустив «тарифний Майдан» під Кабміном. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2015/11/17/7089055/> (дата звернення: 13.04.2021).
61. *Макаренко Л.П.* Специфіка вітчизняних протестних форм комунікації суспільства з державою. URL : file:///C:/Users/Admin/Desktop/gileya_2016_113_89.pdf (дата звернення: 21.01.2022).
62. Масовий шахтарський страйк в Україні в липні 1989 року (причини, характер, основні риси та наслідки). URL : <https://social-science.uu.edu.ua/article/90> (дата звернення: 21.01.2022).

63. *Мацієвський Ю. В.* У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги – XXI. 2016.
64. Між неволею та незалежністю. 18–22 лютого 2014 року. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/18/147385/> (дата звернення: 20.04.2021).
65. Народний рух України (офіційний сайт партії). URL : <http://www.nru.org.ua/> (дата звернення: 11.04.2021).
66. Оверчук О. Становлення сучасних рухів протесту в Україні. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26801/17-Overchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 21.01.2022).
67. «Основні тенденції та ризики протестних рухів в українському суспільстві» Аналітична доповідь. URL : <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/osnovni-tendencii-ta-riziki-protestnikh-nastroiv-v-ukrainskomu-suspilstvi> (дата звернення: 21.01.2022).
68. *Петрова І.* Реалізація права громадян на політичний протест в Україні. URL : <https://helsinki.org.ua/realizatsiya-prava-hromadyan-na-politychnyj-protest-v-ukrajini-u-2016-rotsi-i-petrova/> (дата звернення: 21.01.2022).
69. Підвищення комунальних тарифів: в яких регіонах України відбулися протести. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/19/infografika/suspilstvo/pidvyshhennya-komunalnykh-taryfiv-yakux-rehionax-ukrayiny-vidbulysya-protesty> (дата звернення: 24.04.2021).
70. Підвищення тарифів: що стоїть за протестами у містах України і чи буде «тарифний Майдан». URL : <https://thepage.ua/ua/exclusive/pidvishennya-tarifiv-sho-stoyit-za->

- [protestami-u-mistah-ukrayini-i-chi-bude-tarifnij-majdan](#) (дата звернення: 12.04.2021).
71. *Побережець Г. С.* Формування В. М. Чорновола як громадського, політичного та державного діяча // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. Вип. 26 / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Одес. нац. політехн. ун-т; ред. кол.: Г. І. Гончарук (голов. ред.) [та ін.]. Одеса : Астропринт, 2012. С. 217–222.
72. «Податковий» майдан: рік потому. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/business/2011/11/111122_tax_maidan_one_year_az (дата звернення: 17.01.2022).
73. Помаранчева Революція і Євромайдан: відмінності, що можуть коштувати перемоги. URL : https://texty.org.ua/articles/49929/Pomarancheva_revolucija_i_Jevromajdan_vidminnosti_shho_mozhut-49929/ (дата звернення: 27.04.2021).
74. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/pomarancheva-revoljucziya-mizh-minulim-i-majbutnim.html> (дата звернення: 27.04.2021).
75. Помаранчевий урок історії, або чому в нас стільки днів незалежності. URL : <https://www.istpravda.com.ua/columns/2012/11/22/100975/> (дата звернення: 24.04.2021).
76. Порошенко проти «Шатуна»: як політики стають жертвами «банкопаду». URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/11/14/611126/> (дата звернення: 17.01.2022).
77. Протестувати не можна мовчати. Студентська сотня. URL : <https://patriotdefence.org/heartcore/sotni/protestuvati-ne-mozhna-movchati.-studentska-sotnya.html> (дата звернення: 8 жовтня 2020).

78. Протестний робітничий рух в Україні в умовах соціально-політичної нестабільності». Аналітична записка. URL : <http://old2.niss.gov.ua/articles/1719/> (дата звернення 25.04.2021).
79. Протестні тенденції в Україні: причини, перебіг, прогнози. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1923:protestni-tendentsiji-v-ukrajini-prichini-perebig-prognozi-2&catid=63&Itemid=393 (дата звернення: 10.04.2021).
80. Протести ФОПів, або Чому комерційні «майдани» в Україні не злітають. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3156343-protesti-fopiv-abo-comu-komercijni-majdani-v-ukraini-ne-zlitaut.html> (дата звернення: 19.01.2022).
81. Революція на граніті: нас називали циніками, які готові загинути за ідею. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/2/148579/> (дата звернення: 23.03.2021).
82. *Сидоренко С.* Економічні передумови «Революції гідності». URL : <https://commons.com.ua/uk/ekonomichni-peredumovi/> (дата звернення: 23.01.2021).
83. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За ред. Гейця В. М. Київ: НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.
84. Страйк. Що пам'ятають шахтарі Донбасу про протести 90-х. URL: <https://hromadske.ua/posts/strajk-sho-pamyatayut-shahtari-donbasu-pro-protesti-90-h> (дата звернення: 21.01.2022).
85. Суд заарештував чотирьох учасників акції протесту в Нових Санжарах. URL : <https://www.rbc.ua/ukr/news/sud-arestoval-chetyreh-uchastnikov-aktsii-1582644265.html> (дата звернення: 18.01.2022).
86. *Тарасенко Н.* Акції протесту в Україні: причини й перспективи в оцінках експертів. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=24

- [81:protestna-aktivnist-v-ukrajini-zrostaе-2&catid=63&Itemid=393](https://www.radiosvoboda.org/a/27915552.html) (дата звернення: 17.01.2022).
87. Тарифні протести охопили міста України: люди виходять на мітинги і перекривають траси. URL : <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/pidvishchennya-cin-na-gaz-i-elektroenergiyu-de-prohodyat-protesti-foto-video-novini-ukrajini-50134761.html> (дата звернення: 13.04.2021).
88. «Тоді джин вирвався з пляшки» - дисидент про шахтарські страйки напередодні Незалежності. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27915552.html> (дата звернення: 21.01.2022).
89. Толстова М. С. Специфіка трудових конфліктів в Україні: причини, форми прояву, та способи врегулювання. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/43110/1/Tolstova_bakalavr.pdf (дата звернення: 21.01.2022).
90. Україна без Кучми. URL : <https://maidanmuseum.org/uk/storinka/ukrayina-bez-kuchmy> (дата звернення: 24.04.2021).
91. 1989 рік. Україна руйнує СРСР: Установчий з'їзд Руху у 20 фотографіях. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/30151996.html> (дата звернення: 10.04. 2021).
92. Уроки грудня. До річниці початку акції «Україна без кучми». URL : <https://rev.org.ua/uroki-grudnya-do-richnici-pochatku-akcii-ukrayina-bez-kuchmi/> (дата звернення: 24.04.2021).
93. «Хвиля гніву»: у Херсоні страйкували проти нового закону «Про працю». URL : <https://suspilne.media/198969-sedruemo-za-ukrainu-i-bezpeku-hersonci-proveli-akciu-proti-domasnogo-nasilstva/> (дата звернення: 18.01.2022).

94. Чи була революція: події 2004 і 2014 рр. у порівняльній перспективі.
URL : <https://www.wilsoncenter.org/article/chi-bula-revolyuciya-podiyi-2004-i-2014-rr-u-porivnyalniy-perspektivi> (дата звернення: 27.04. 2021).
95. Чуєш гуркіт касок? Шахтарські протести. URL : <https://90.in.ua/miners-protests> (дата звернення: 07.01.2022).
96. Шахтарі. Подорожні Незалежності. URL: <https://tyzhden.ua/History/217369> (дата звернення: 21.01.2022).
97. Щербенко Е. «Помаранчева Революція»: Гідність у здобутті інститутів // Наукові записки. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 44. С. 91–100. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/shcherbenko_pomarancheva.pdf (дата звернення: 27.04.2021).
98. Як змінювалися тарифи на комунальні послуги за період незалежності України. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/20/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvalysya-taryfy-komunalni-posluhy-period-nezalezhnosti-ukrayiny> (дата звернення: 07.01.2022).
99. Як починалася студентська «Революція на граніті»? URL : <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/yak-pochynalasya-studentska-revolyuciya-na-graniti> (дата звернення 25.01.2021).
100. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / За ред. Кравець О. А; Передмова Порошенка П. О. Харків : Фоліо, 2005.
101. Яновська О. В. Громадські протестні практики в Україні: від Помаранчевої революції до Революції Гідності // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Політологія». 2018. Вип. № 33/ С 44 – 49.
102. Как 1989-й год разбудил Украину. URL : https://www.bbc.com/russian/international/2009/06/090611_ukraine_solohubenko (дата звернення: 10.04.2021).

103. *Игнатушко И. В.* «Революция достоинства» на Украине в контексте цивилизационного выбора // Дискурс. 2020. Т. 6. № 2. С. 97–106.
104. Эксперты ожидают в 2022 году массовые протесты украинцев против МВФ и политики властей. URL : <https://ukranews.com/news/824261-eksperty-ozhidayut-v-2022-godu-massovye-protesty-ukraintsev-protiv-mvf-i-politiki-vlastej-smi> (дата звернення: 07.01.2022).
105. Atlantic Council: Революція в Україні сформувала всю геополітику 21-го століття. URL : <https://www.unian.ua/politics/revolyuciya-v-ukrajini-pomarancheva-revolyuciya-zminila-hid-istoriji-shidnoji-yevropi-novini-ukrajina-11229752.html> (дата звернення: 27.04.2021).
106. Conflict in Ukraine. URL : <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-ukraine> (дата звернення: 25.04.2021).
107. Terzyan Aram. Towards Democratic Consolidation? Ukraine After the Revolution of Dignity. URL : https://www.researchgate.net/publication/343351647_Towards_Democratic_Consolidation_Ukraine_After_the_Revolution_of_Dignity (дата звернення: 09.04.2021).
108. The Ukrainian Revolution & the Future of Social Movements. URL : <https://ru.crimethinc.com/2014/03/17/feature-the-ukrainian-revolution-the-future-of-social-movements> (дата звернення: 25.04.2021).
109. Ukrainian Civil Society from the Orange Revolution to Euromaidan: Striving for a New Social Contract. URL : https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/14/Solonenko-en_S.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

110. Understanding Ukraine's Euromaidan Protests. URL : <https://www.opensocietyfoundations.org/explainers/understanding-ukraines-euromaidan-protests> (дата звернення: 25.04.2021).

Дисертації, автореферати

111. *Побережець Г. С.* Внесок В. М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудову державності України : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Розподіл учасників протестних акцій за віковим критерієм

Вікова категорія	%
До 15 років	0,7
15 – 29 років	22,3
30 – 54 роки	53,4
Понад 55 років	18,9
Нез'ясований вік	4,7
Всього	100

Складено за: Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги – XXI. 2016.

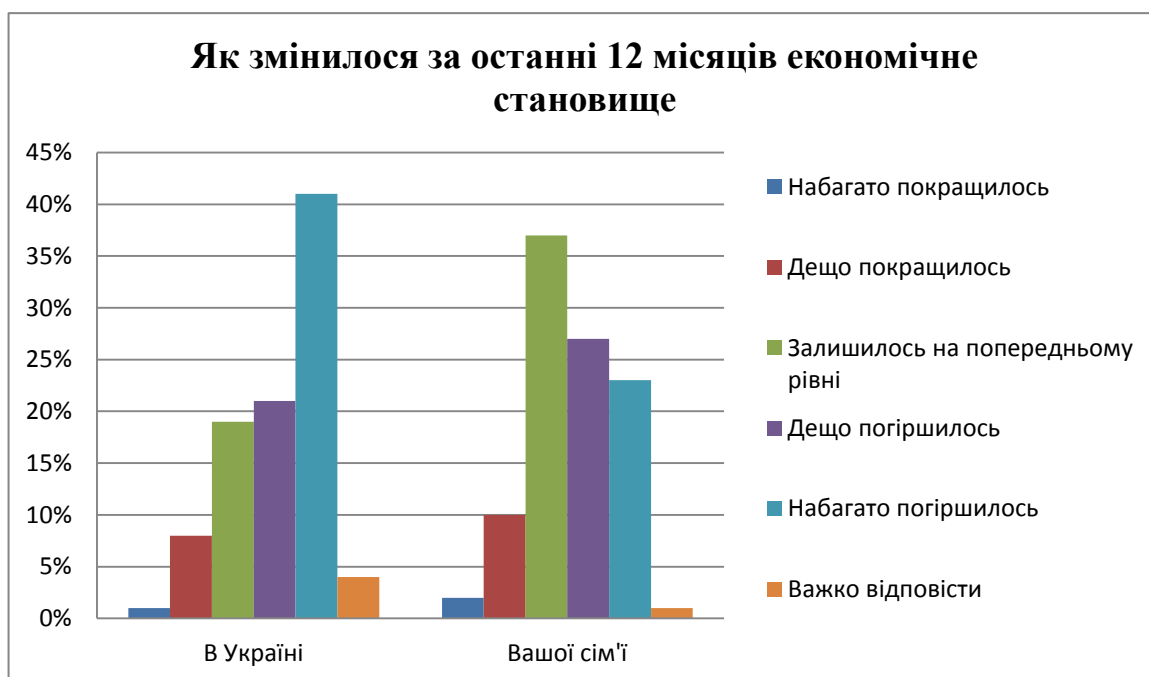
Додаток Б.

Розподіл цілей протестів за тематикою

Цілі	Громадянські права	Ідеологічні конфлікти	Соціальні економічні	Боротьба за владу	Усі протести
Центральні органи влади	34,5%	12,2%	13,2%	16,0%	16,4%
Місцева влада	10,8%	8,8%	36,1%	15,0%	25,2%
Правоохоронні органи	39,4%	1,4%	2,0%	2,7%	7,5%
Політики/партії	21,0%	8,0%	1,5%	53,6%	11,0%
Без конкретної цілі	4,6%	46,9%	2,7%	9,9%	11,8%
Разом	14,7%	18,3%	56,5%	10,5%	100%
N	409	510	1576	293	2788

Складено за: Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 - вересень 2010. Київ: Центр дослідження суспільства, 2011. 64 с.

Додаток В.

Складено за: Суспільно-політичні погляди в Україні: 6-15 листопада,
 2021 рік. Опитування IRI. URL:
https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_national_poll_november_2021_0.pdf С. 7.

Додаток Г.

Найважливіші проблеми для України станом на листопад 2021 року

Проблеми		Відсоткове відношення
1.	Корупція в державних органах	45%
2.	Інфляція	34%
3.	Зростання тарифів (опалення, газ, електроенергія)	31%
4.	Безробіття	30%
5.	Військові дії на Донбасі	20%
6.	Некомпетентність влади	20%
7.	Низький рівень виробництва	17%
8.	Система охорони здоров'я / медицина	15%
9.	Соціальний захист бідних	12%
10.	Політична нестабільність	9%

Складено за: Суспільно-політичні погляди в Україні: 6-15 листопада, 2021 рік. Опитування IRI. URL:

https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_national_poll_november_2021_0.pdf С. 13.

Додаток Д.

Найважливіші проблеми для населення особисто

Проблеми		Відсоткове відношення
1.	Інфляція	49%
2.	Зростання тарифів (опалення, газ, електроенергія)	45%
3.	Корупція в державних органах	25%
4.	Система охорони здоров'я / медицина	21%
5.	Безробіття	20%
6.	Військові дії на Донбасі	15%
7.	Некомпетентність влади	14%
8.	Соціальний захист бідних	11%
9.	Політична нестабільність	9%
10.	Низький рівень виробництва	9%

Складено за: Суспільно-політичні погляди в Україні: 6-15 листопада, 2021 рік. Опитування IRI. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/iri_national_poll_november_2021_0.pdf С.17.